

มนุษยศาสตร์

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

โครงการอบรมและวิจัยเชิงปฏิบัติการทางประวัติศาสตร์โบราณคดีและชาติพันธุ์

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม
กรณีศึกษาบ้านด่านซ้าย นาเวียง และนาหอ
ลุ่มน้ำหมัน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

โดย
คณะวิจัย

นักวิจัยท้องถิ่น บ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง บ้านนาหอ

ผู้ดูแลโครงการ
นายเอกรินทร์ พึ่งประชา

ธันวาคม ๒๕๕๗

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม
กรณีศึกษาบ้านด่านซ้าย นาเวียง และนาหอ
ลุ่มน้ำหมัน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย

คณะผู้วิจัย

หัวหน้านักวิจัยส่วนท้องถิ่น

นายแพทย์ภัคดี สืบบุญการณ

นักวิจัยกลุ่มด่านซ้าย

๑. นายสงเคราะห์ กาญจนโกมล

๒. นายชวลิต พรหมรักษา

๓. นายสมเดช สิงห์ประเสริฐ

๔. นายสนั่น สิงห์สถิต

นักวิจัยกลุ่มนาเวียง

๑. นางฉวี อรรถสุรย์

๒. นางประพันธ์จิต มิ่งแก้ว

๓. นางละเอียด พันธุ์โสดา

นักวิจัยกลุ่มนาหอ

๑. นายชุบ บุรณวิจิต

๒. นายศิริพงษ์ ยศพิมพ์

๓. นางวิลาวัลย์ ยศขุน

๔. นายวัฒนา หอมวุฒิมังษ์

ผู้ดูแลโครงการ

นายเอกรินทร์ พึ่งประชา

โครงการอบรมและวิจัยเชิงปฏิบัติการทางประวัติศาสตร์
โบราณคดีและชาติพันธุ์

สนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
(ความเห็นในรายงานนี้เป็นของผู้วิจัย สกว.ไม่จำเป็นต้องเห็นด้วยเสมอไป)

บทคัดย่อ

การศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน กรณีศึกษา บ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ แบ่งเป็น ๒ ประเด็น คือ ส่วนแรกในฐานะที่เป็นโครงการย่อยของการอบรมเชิงปฏิบัติการประวัติศาสตร์ โบราณคดีและชาติพันธุ์ กล่าวได้ว่าตลอดระยะเวลา ๑ ปี ๖ เดือน ของการทำงานวิจัยโครงการนี้ นับได้ว่าบรรลุเป้าหมายตามที่หัวหน้าโครงการวิจัยตั้งไว้ เพื่อต้องการสร้างนักวิจัยท้องถิ่น เพราะงานวิจัยชิ้นนี้ เป็นผลที่เกิดขึ้นจากนักวิจัยท้องถิ่น ซึ่งประกอบด้วย กลุ่มคนที่หลากหลายอาชีพ และหลายวัย ร่วมกันร้อยเรียงข้อมูล ทั้งจากการเอกสาร การสัมภาษณ์ผู้คนในท้องถิ่น และบันทึกจากความทรงจำ โดยผ่านการจัดระเบียบจากนักวิจัยส่วนกลาง โดยมีคณะอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิให้คำปรึกษาและแนวทางการศึกษาอยู่เป็นระยะ

ส่วนที่สองถือเป็นกรณีศึกษา สำหรับงานวิจัยชิ้นนี้เน้นเรื่องการเปลี่ยนแปลงประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรมในลุ่มน้ำหมัน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ซึ่งประกอบด้วย ๓ หมู่บ้านคือ ด่านซ้าย นาเวียง และนาหอ

ผลการวิจัยพบว่า คนในชุมชนลุ่มน้ำหมัน มีบรรพบุรุษเป็นคนลาวจากหลวงพระบาง ซึ่งสังเกตได้จาก ภาษาที่ใช้สื่อสารในชีวิตประจำวันมีหลายคำใกล้เคียงกับภาษาลาวเมืองหลวงพระบาง อีกทั้งประวัติศาสตร์และเรื่องเล่า ยังเป็นเครื่องแสดงอย่างชัดเจนถึงบรรพบุรุษของตนเองที่อพยพเคลื่อนย้ายมาจากหลวงพระบางมาแต่ครั้งสมัยอยุธยา

การตั้งบ้านเรือนในครั้งนั้นส่วนใหญ่มักตั้งอยู่ริมน้ำหมัน กล่าวคือ เริ่มจากวัดหลักฐานที่บ้านเก่า ก่อนที่ย้ายลงมาด้านเหนือของลำน้ำหมันทางทิศใต้มามานาหอ แล้วเคลื่อนย้ายมาบ้านนาเวียง จนกระทั่งมาตั้งหลักแหล่งที่บ้านด่านซ้าย ในปัจจุบัน

กระทั่งสังคมมีการพัฒนามากขึ้น โดยเฉพาะหลังจากปี พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นต้นมา สภาพโดยทั่วไปอยู่ในเกณฑ์ดี มีไฟฟ้า การคมนาคมสะดวกมีการติดต่อกับชุมชน ต่างอำเภอมากขึ้น ผลของการพัฒนาดังกล่าวทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจ จากเศรษฐกิจชุมชนแบบพึ่งตนเองกลายมาเป็นเศรษฐกิจแบบการค้ามากขึ้น การดำรงชีพมีการเปลี่ยนอาชีพจากการทำนา มาประกอบอาชีพอย่างอื่นมากขึ้น เช่น รับราชการ รับจ้างขายแรงงานในต่างถิ่น

ด้านความสัมพันธ์ทางสังคม เดิมเป็นแบบเครือญาติ เชื้อถือและให้ความเคารพในตัวผู้นำท้องถิ่นเป็นอย่างมาก ไม่ว่าจะเป็น ผู้เฒ่าผู้แก่ โดยเฉพาะเจ้าพ่อกวน เจ้าแม่นางเทียม พ่อแสน และนางแตง เป็นที่เคารพและศรัทธาของคนท้องถิ่น ในด้านสถาบันการศึกษา บทบาทของครูและ

โรงเรียนเปลี่ยนไป ค่านิยมการศึกษาเปลี่ยนไป ส่วนภาษานับว่าเป็นเอกลักษณ์เด่น มีการเปลี่ยนแปลงไปมาก เด็กรุ่นใหม่แทบไม่ได้พูดภาษาลาว เมืองหลวงพระบาง

ขณะที่การดูแลสุขภาพและสาธารณสุข มีการยอมรับแพทย์แผนใหม่เข้ามามาก แต่ยังมีบางส่วนที่ใช้วิธีการรักษาแบบพื้นบ้านยังมีการอยู่ไฟ ด้านศาสนา บทบาทของพระตลอดจนการปฏิบัติพิธีกรรมต่างๆ เปลี่ยนไป โดยเฉพาะข้อห้ามในการปฏิบัติตามพิธีกรรมต่างๆ เปลี่ยนไป โดยเฉพาะข้อห้ามในการปฏิบัติเกี่ยวกับพิธีกรรมมีความเคร่งครัดน้อยลง งานบุญต่างๆ หลายงาน ถูกเปลี่ยนไปตอบสนองเพื่อสนองกับสังคมภายนอกมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะเพื่อสนองเรื่องการท่องเที่ยว

อาจกล่าวได้ว่า ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม ได้แก่ ปัจจัยด้านสาธารณูปโภค การรับวัฒนธรรม การแพร่กระจายของอำนาจรัฐ และปัจจัยอิทธิพลของการค้า ปัจจัยต่างๆ เหล่านี้ ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงในหลายลักษณะ และมีลักษณะที่เกี่ยวพันซึ่งกันและกัน

ผลกระทบของการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น คือ หมู่บ้านเปลี่ยนไปสู่ความทันสมัย โดยเน้นด้านวัตถุมากขึ้น ชาวบ้านมีการพัฒนาคุณภาพชีวิต หมู่บ้านมีการติดต่อกับสังคมภายนอกมากขึ้น ประการสำคัญ มีการตอบสนองกับนโยบายต่างๆ ของรัฐและสังคมภายนอก ธรรมเนียมปฏิบัติในชีวิตประจำวันของคนในสังคมเปลี่ยนไปจากเดิม

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อ	ก
บทนำ	๑
หลักการและเหตุผล	๑
วัตถุประสงค์ของการศึกษา	๒
ระเบียบวิธีวิจัย	๒
ขอบเขตการวิจัย	๓
ระยะเวลาการวิจัย	๓
หัวหน้าโครงการ	๓
ที่ปรึกษา	๓
นักวิจัยท้องถิ่น	๔
บทที่ ๑	๕
ด้านซ้ายในบริบทจังหวัดเลย	๕
สภาพทางกายภาพ	๕
สภาพอากาศ	๖
สถานที่สำคัญ	๗
การคมนาคม	๗
ลำน้ำสายหลัก	๘
ทรัพยากรธรรมชาติ	๘
การปกครอง	๑๐
บทที่ ๒	๑๓
หมู่บ้านในลุ่มน้ำห่มัน	๑๓
สภาพทั่วไปของชุมชนลุ่มน้ำห่มัน	๑๕
-บ้านด่านซ้าย	๑๕
-บ้านนาเวียง	๑๘

	-บ้านนาหอ ๑๕	
	การจัดการด้านทรัพยากรน้ำในลุ่มน้ำห่ม	๒๐
	-ระบบ "น้ำภูเขา"	๒๒
	- "พัด" หรือระหัดวิดน้ำ	๒๓
	การสร้างบ้านเรือนในชุมชนลุ่มน้ำห่ม	๒๔
บทที่ ๓	ประวัติศาสตร์และความทรงจำ	๒๗
	ด้านซ้าย: บริบททางประวัติศาสตร์สังคม	๒๗
	ชุมชนลุ่มน้ำห่ม: เรื่องเล่าและความทรงจำ	๓๕
บทที่ ๔	เศรษฐกิจและการดำรงชีพ	๔๒
	การดำรงชีพ: เศรษฐกิจยุคยังชีพ	๔๒
	-สัตว์ป่าและสัตว์ทั่วไป	๔๒
	-การเลี้ยงวัวและควาย	๔๕
	-พืชพันธุ์พื้นบ้านและป่าไม้	๔๗
	-การทำนา	๔๗
	ภูมิปัญญาท้องถิ่น	
	-น้ำผักสะทอน	๔๙
	-หน่อไม้อัดปิ้ง	๕๒
	-การทำหน่อไม้ดอง	๕๒
	-พืชผักพื้นบ้านในสำรับกับข้าว	๕๓
	-การทอผ้าและการจักสาน	๕๓
	การค้าและตลาด	๕๔
	การดำรงชีพ: เศรษฐกิจยุค ๒๕๐๐-๒๕๓๐	๕๖
	การดำรงชีพ: เศรษฐกิจยุคหลัง ๒๕๓๐	๕๘
บทที่ ๕	สุขภาพและสาธารณสุข	๖๒
	การดูแลสุขภาพช่วงก่อนปี พ.ศ. ๒๕๐๐	๖๒

	หน้า
เดือน ๑๐ -บุญข้าวสาก	๙๖
เดือน ๑๑ -บุญออกพรรษา	๙๗
เดือน ๑๒ -ประเพณีลอยกระทง	๙๘
เดือนอ้าย -บุญเข้าปรีวาสกรรม	๙๘
เดือนยี่ -บุญข้าวแจก	๙๘
เดือน ๓ -บุญข้าวจี	๙๙
พิธีกรรมในวัฏจักรชีวิต	๙๙
การบวช	๙๙
การแต่งงาน	๙๙
การเจ็บป่วย	๑๐๒
การตาย	๑๐๒
ธรรมเนียมและข้อปฏิบัติอื่นๆ	๑๐๕
พิธีกรรมขึ้น (ปลูก) บ้านใหม่	๑๐๕
การทำบุญบ้าน	๑๐๖
ความเชื่อเรื่องชะล่า	๑๐๗
บทที่ ๗	
เจ้าพ่อกวน: วัฒนธรรมชุมชนลุ่มน้ำหมัน	๑๐๘
ตำนานการสร้างพระธาตุศรีสองรักกับที่มาของระบบความเชื่อ	
“เจ้าพ่อกวน” “เจ้าแม่นางเทียม” “พ่อแสน” และ “นางแต่ง”	๑๐๘
ระบบความเชื่อ “เจ้าพ่อกวน” ในวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน	๑๐๙
ข้อปฏิบัติของพ่อกวน นางเทียม พ่อแสน และนางแต่ง	๑๑๙
สถานภาพ “เจ้าพ่อกวน” ในบริบทสังคมและวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมัน	๑๒๑
บทที่ ๘	
พิธีกรรมที่สัมพันธ์กับความเชื่อ “เจ้าพ่อกวน” และ “เจ้าแม่นางเทียม”	๑๒๔
ประเพณีไหว้พระธาตุศรีสองรัก	๑๒๔
พิธีกรรมไหว้เจ้าเมืองวัง	๑๒๘
งานไหว้เจ้าเมืองกลาง	๑๓๖
งานเลี้ยงหอบ้าน	๑๔๐

	-ความเชื่อกับการรักษาพยาบาลในชุมชนลุ่มน้ำหมัน	๖๒
	-การดูแลการตั้งครรภ์และคลอดบุตร: อีกหนึ่งตัวอย่างของภูมิปัญญาพื้นบ้าน	๖๒
	-ทารกและเด็กเล็ก : การดูแลเมื่อครั้งวันวาน	๖๔
	การดูแลสุขภาพช่วงปี พ.ศ. ๒๕๐๐-๒๕๓๐	๗๒
	การดูแลสุขภาพหลังปี พ.ศ. ๒๕๓๐	๗๒
บทที่ ๖	ประเพณี พิธีกรรม และความเชื่อ	๗๕
	วัดและชุมชน	๗๕
	-วัดโพนชัย	๗๕
	-วัดโพธิ์ศรี	๗๖
	-วัดศรีภูมิ	๗๗
	-วัดป่าเนรมิตวิปัสสนา	๗๘
	ความเชื่อเรื่องผี	๘๐
	-ความเชื่อเรื่องผีปอบ	๘๐
	-ความเชื่อเรื่องผีป่า ผีน้ำ และผีเรือน	๘๒
	การถือฤกษ์ยาม	๘๓
	ฮีตสิบสอง: ประเพณีและพิธีกรรมในรอบปี	๘๕
	เดือน ๔ -บุญข้าวเปลือกข้าวสาร	๘๕
	-งานไหว้พระพุทธรูปาท	๘๕
	เดือน ๕ -บุญสงกรานต์	๘๖
	เดือน ๖ -บุญสูตรข้าวชะ	๘๗
	-ประเพณีไหว้พระธาตุศรีสองรัก	๘๘
	เดือน ๗ -พิธีแหกนา	๘๙
	เดือน ๘ -บุญหลวง	๙๐
	-ประเพณีไหว้ภูอ่างล้าง	๙๕
	-ประเพณีไหว้ภูผาแดง	๙๖
	เดือน ๙ -บุญข้าวประดับดิน	๙๖

	พิธีเลี้ยงบ้าน	๑๔๑
	พิธีถวายช้างถวายม้า	๑๔๒
	พิธีไหว้เจ้าแม่นางเทียม	๑๔๒
	พิธีเลี้ยงหอน้อย	๑๔๒
	การเปลี่ยนแปลงในพิธีกรรมที่สัมพันธ์กับความเชื่อเจ้าพ่อกวน	๑๔๕
บทที่ ๙	บทวิเคราะห์และบทสรุป	๑๔๙
	กลุ่มน้ำมัน: ลักษณะทางกายภาพที่เป็นเอกลักษณ์	๑๔๙
	ด้านซ้าย: พัฒนาการทางประวัติศาสตร์สังคม	๑๕๐
	พัฒนาการทางเศรษฐกิจและสังคม	๑๕๒
	การจัดการดูแลสุขภาพกับสภาพสังคม	
	และความเชื่อของคนกลุ่มน้ำมัน	๑๕๗
	ชีวิต ประเพณี และความเชื่อ หัวใจหลักของวัฒนธรรมชุมชนกลุ่มน้ำมัน	๑๕๙
	ความสัมพันธ์ทางสังคมของคนกลุ่มน้ำมัน	๑๖๕
บรรณานุกรม		๑๖๘
ภาคผนวก ก		
	แผนที่จังหวัดเลย	๑๗๐
	แผนที่แสดงอำเภอด้านซ้าย	๑๗๑
ภาคผนวก ข		
	ประวัตินักวิจัยกลุ่มด้านซ้าย	๑๗๒

บทนำ

หลักการและเหตุผล

งานวิจัยเรื่องการเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรม กรณีศึกษา บ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย เป็นหนึ่งในชุดงานวิจัยโครงการอบรมและวิจัยเชิงปฏิบัติการทางประวัติศาสตร์ โบราณคดี และชาติพันธุ์ ที่มีจุดประสงค์หลักสำคัญที่ต้องการสนับสนุนและสร้างนักวิจัยท้องถิ่นในสนามวิจัยนั้นๆ เพื่อให้ได้ข้อมูลในเชิงลึก อีกทั้งยังจะข้อมูลที่ได้นำไปใช้ให้เกิดประโยชน์สูงสุดแก่ท้องถิ่นตนเอง

เนื่องจากนักวิจัยท้องถิ่นเหล่านี้ก็คือผู้รู้และหลายท่านก็เป็นผู้นำท้องถิ่น อันได้แก่ ครู กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน องค์การบริหารส่วนตำบล และพระภิกษุสงฆ์เหล่านั้น ที่เป็นคนท้องถิ่น โดยเฉพาะกลุ่มครู นับว่ามีบทบาทอย่างสูงในการทำวิจัย กล่าวคือ ครูนอกจากจะรู้อะไรในท้องถิ่นแล้ว หากยังทราบการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงจากภายนอก อย่างไรก็ตามจุดอ่อนของนักวิจัยที่เป็นคนในท้องถิ่นก็คือ ยังขาดความรู้ความเข้าใจในเรื่องแนวคิด และวิธีการในการศึกษารวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลอย่างเป็นระบบ ซึ่งจะแก้ไขได้ก็ต้องด้วยการอบรมให้มีความรู้เรื่องประวัติศาสตร์โบราณคดี กับชาติวงศ์วรรณา ขณะเดียวกันต้องให้มีการร่วมมือกับนักวิจัยจากภายนอกที่มีความรู้ ความเข้าใจ ในกระบวนการวิจัย เพื่อที่จะทำให้การเสนอรายงานและผลงานเป็นไปอย่างมีกรอบและหลักการที่ดี ผลที่จะตามมาก็จะเป็นสิ่งดีกับทั้งนักวิจัยที่เป็นคนในท้องถิ่นกับคนที่มาจากภายนอก นับเป็นการสร้างและพัฒนา นักวิจัยทั้งสองกลุ่มในเวลาเดียวกัน

เหตุผลดังกล่าวจึงนำไปสู่ความสำคัญของปัญหาของโครงการวิจัยชิ้นนี้ ด้วยการมุ่งประเด็นศึกษาเรื่องการเปลี่ยนแปลงทางประวัติศาสตร์สังคมและวัฒนธรรม กรณีศึกษา หมู่บ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย มาเป็นประเด็นหลักสำหรับการวิจัย

ส่วนเหตุผลสำคัญที่ต้องเลือกศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นก็เนื่องจาก ประการแรก การศึกษาเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ความเป็นมาของท้องถิ่น อันเกี่ยวกับพื้นที่และสภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ ทำให้เห็นถึงความเก่าแก่ของท้องถิ่นจากหลักฐานโบราณคดีและประวัติศาสตร์ ทั้งด้วยเอกสารและโบราณวัตถุ โดยนักวิจัยท้องถิ่นจะได้เรียนรู้จากการรวบรวมข้อมูลที่มีในท้องถิ่นมาให้นักวิจัยส่วนกลาง ซึ่งเป็นนักมานุษยวิทยา ช่วยกันวิเคราะห์ตีความ แล้วรายงานเป็นเรื่องราวออกมา

ประการต่อมา เป็นประวัติศาสตร์สังคมของกลุ่มชนในชุมชนต่างๆ ที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกันโดยเน้นจากกลุ่มชนที่อยู่ในปัจจุบัน ย้อนกลับไปยังรุ่นเก่าๆ ว่าเคลื่อนย้ายมาจากไหน เข้ามาตั้งถิ่นฐานและมีความสัมพันธ์กันทางสังคมอย่างไร ข้อมูลทางสังคมดังกล่าวนี้ถือว่ามีความสำคัญมากอีกทั้งเป็นสิ่งที่นักวิชาการจากภายนอกเข้าไปเก็บข้อมูลยาก เพราะมักเข้าไปเกี่ยวข้องกับเรื่องส่วนตัวภายในครอบครัว

ซึ่งถ้าจะทำได้ก็ต้องใช้เวลาที่จะสร้างความสัมพันธ์จนเป็นที่พอใจของชาวบ้าน จึงจะได้ผลดี แต่ถ้าหากเป็นสิ่งที่คนในเป็นคนศึกษาแล้ว คงไม่ต้องใช้เวลานานเท่าใด เพียงแต่ต้องได้รับการอบรมความรู้และวิธีการทางชาติวงศ์วรรณนามาจากนักมานุษยวิทยาเสียก่อน จึงจะทำได้อย่างมีระบบ

ดังนั้นงานศึกษาชิ้นนี้จะทำให้ทราบเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของบรรดาชุมชนทั้งหลายที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกัน ผู้คนเหล่านี้อธิบายความเป็นมาของพวกคนที่สัมพันธ์กับหลักฐานของท้องถิ่นทางประวัติศาสตร์โบราณคดีออกมาในรูปของตำนาน ประเพณี พิธีกรรมอย่างไรถึงได้เกิดสำนึกท้องถิ่นร่วมกัน จากเรื่องทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ทั้งทางประวัติศาสตร์โบราณคดี และประวัติศาสตร์สังคม ก็จะส่งต่อความรู้ความเข้าใจมาสู่การค้นคว้าเรื่องราวของวัฒนธรรมท้องถิ่น ซึ่งเป็นเรื่องปัจจุบัน และการเปลี่ยนแปลงในชีวิตวัฒนธรรมของผู้คนในชุมชนต่างๆ ที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกัน ซึ่งการค้นคว้าในเรื่องนี้ก็ต้องการกระตุ้นการอบรมให้นักวิจัยที่เป็นคนในทำ เพราะมีพื้นฐานความรู้และรู้จักผู้คนที่อยู่ในท้องถิ่นเดียวกันมากกว่าคนที่มาจากภายนอก ซึ่งถ้าหากได้รับการอบรมให้รู้จักการสังเกตและการตั้งคำถามแล้ว ก็จะได้หลักฐานข้อมูลที่มีความน่าเชื่อถือได้ดีกว่าการทำงานของคนจากภายนอก

วัตถุประสงค์ของการศึกษา

๑. เพื่ออบรมให้ทุนนักวิจัยที่เป็นคนในท้องถิ่น จนสามารถทำการวิจัยร่วมกับนักวิจัยที่มาจากภายนอกได้อย่างเสมอภาค
๒. เพื่อศึกษา วิเคราะห์ และสังเคราะห์ หลักฐานทางโบราณคดี ประวัติศาสตร์ และชาติพันธุ์ มาสร้างเป็นองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและวัฒนธรรมท้องถิ่น ที่ผู้คนทั่วไปในท้องถิ่นมีส่วนร่วมและยอมรับ
๓. เพื่อนำความรู้ทางประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและวัฒนธรรมพื้นบ้านไปประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อชุมชน อาทิ เป็นพื้นฐานในการจัดตั้งพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นเพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้แก่ผู้คนทั้งจากภายในและภายนอกท้องถิ่น เป็นหลักฐานที่จะนำไปใช้ในการพัฒนาทางวัฒนธรรมของท้องถิ่น รวมทั้งเรื่องราวและเนื้อหาในเรื่องท้องถิ่นศึกษาตามโรงเรียน

ระเบียบวิธีวิจัย

งานวิจัยชิ้นนี้ เป็นงานวิจัยเชิงคุณภาพ คณะวิจัยแบ่งออกเป็น ๒ ส่วน คือ ส่วนแรกเป็นนักวิจัยท้องถิ่น ประกอบด้วยกลุ่มชาวบ้านที่ประกอบอาชีพแตกต่างกันหลายสาขา และมีหลายวัย (แต่ส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีอายุ ๔๐ ปีขึ้นไป) กับนักวิจัยส่วนกลาง ผู้ทำหน้าที่ประสานงานในการรวบรวม ร่วมตรวจสอบ ร่วมสังเคราะห์ และร่วมวิเคราะห์ข้อมูลต่างๆ ที่นักวิจัยท้องถิ่นนำเสนอ

ขอบเขตการวิจัย

ส่วนการศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ได้เลือกชุมชนลุ่มน้ำหมันในเขตตำบลเทศบาลด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ เป็นสนามวิจัย

ระยะเวลาในการวิจัย

งานวิจัยครั้งนี้ใช้เวลาศึกษาทั้งสิ้น ๑๘ เดือน จากเดือนมิถุนายน ๒๕๔๖ ถึงเดือนพฤศจิกายน ๒๕๔๗ โดยสรุปการทำงานเป็นช่วงเวลาได้ดังนี้

มิถุนายน ๒๕๔๖	เตรียมเอกสารเบื้องต้น
กรกฎาคม-ตุลาคม ๒๕๔๖	ปฐมนิเทศคณะวิจัย, ลงมือเก็บข้อมูลภาคสนาม
พฤศจิกายน ๒๕๔๖	รายงานความก้าวหน้างานวิจัยครั้งที่ ๑
ธันวาคม ๒๕๔๖-	
พฤษภาคม ๒๕๔๗	รับคำแนะนำจากคณะที่ปรึกษาจากการนำเสนอรายงานความก้าวหน้าครั้งแรก มาวางแผนในการเก็บข้อมูลภาคสนามในระยะที่ ๒
มิถุนายน ๒๕๔๗	รายงานความก้าวหน้างานวิจัยครั้งที่ ๒
กรกฎาคม ๒๕๔๗	รับคำแนะนำจากคณะที่ปรึกษา จากการนำเสนอรายงานความก้าวหน้าครั้งที่ ๒ มาวางแผนในการเก็บวิเคราะห์ข้อมูล และเขียนรายงาน
กันยายน ๒๕๔๗	นำเสนอรายงานความก้าวหน้างานวิจัยครั้งที่ ๓
กันยายน-พฤศจิกายน ๒๕๔๗	เก็บข้อมูลเพิ่มเติม แก้ไข และปรับปรุงก่อนนำ เสนอ รายงานวิจัยครั้งสุดท้าย

หัวหน้าโครงการ

รศ. ศรีศักร วัลลิโภดม

ที่ปรึกษา

รศ. ดร. มรว. อคิน รพีพัฒน์

รศ.ดร. สุเทพ สุนทรนาถ

รศ. ปราณี วงษ์เทศ

นักวิจัยท้องถิ่น

หัวหน้านักวิจัยส่วนท้องถิ่น

นายแพทย์ภักดี สืบบุญการณ

นักวิจัยกลุ่มด้านซ้าย

๑. นายสงเคราะห์ กาญจนโกมล

๒. นายชวลิต พรหมรักษา

๓. นายสมเดช สิงห์ประเสริฐ

๔. นายสนั่น สิงห์ถิต

นักวิจัยกลุ่มนาเวียง

๑. นางฉวี อรรถสุรย์

๒. นางประพันธ์จิต มิ่งแก้ว

๓. นางละเอียด พันธุ์โสดา

นักวิจัยกลุ่มนาหอ

๑. นายชุบ บุรณวิฑิต

๒. นายศิริพงษ์ ยศพิมพ์

๓. นางวิลาวัลย์ ยศขุน

๔. นายวัฒนา หอมวุฒิมิวงษ์

ผู้ประสานงานโครงการ

นายเอกรินทร์ พึ่งประชา

บทที่ ๑

ด้านซ้ายในบริบทจังหวัดเลย

ด้านซ้ายเป็นอำเภอหนึ่งของจังหวัดเลย จัดอยู่ในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรืออีสาน หากทวนกลับมีสภาพทางภูมิศาสตร์ที่แตกต่างจากภาคอีสานซึ่งมักเป็นที่ราบสูงอย่างสิ้นเชิง ตรงกันข้าม ด้านซ้ายกลับมีสภาพทางกายภาพที่มีลักษณะเฉพาะ คือ เป็นที่ราบแคบๆ อยู่กลางหุบเขาและมีลำน้ำสายสำคัญไหลผ่านกลางที่ราบ

สภาพทางกายภาพ

อำเภอด้านซ้ายขึ้นกับจังหวัดเลย ตั้งอยู่ห่างมาทางทิศตะวันตกของตัวจังหวัดราว ๘๒ กิโลเมตร มีพื้นที่ประมาณ ๑,๗๓๓.๙๐๕ ตารางกิโลเมตร และมีอาณาเขตติดต่อกับพื้นที่ใกล้เคียงดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับแขวงเมืองบ่อแต่น ประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว มีลำน้ำเหืองเป็นเส้นกันอาณาเขต

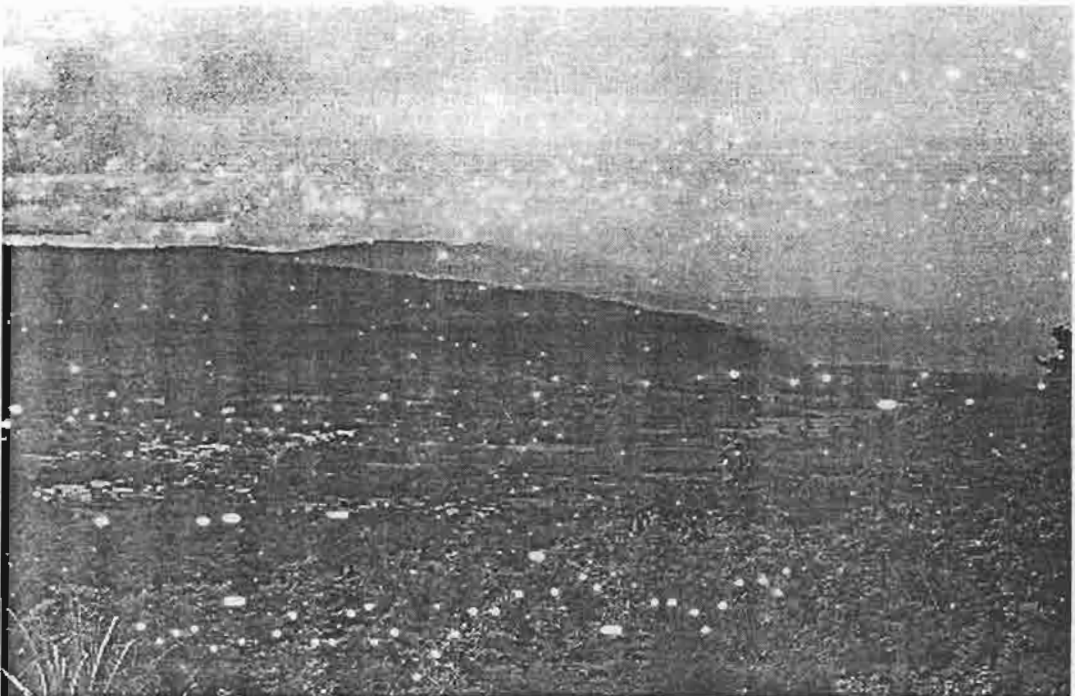
ทิศใต้ ติดต่อกับอำเภอหล่มเก่า จังหวัดเพชรบูรณ์

ทิศตะวันออก ติดต่อกับอำเภอท่าลี่ อำเภอภูเรือ และอำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย

ทิศตะวันตก ติดต่อกับอำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย และอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก

ลักษณะภูมิประเทศของอำเภอด้านซ้าย ประกอบด้วยเทือกเขาสลับซับซ้อน ภูเขาทอดต่อมาจากเทือกเขาเพชรบูรณ์ แยกได้ดังนี้ ทางทิศตะวันออกมีภูแปก ภูทุ่งแทน ภูน้ำอุ่น ทางทิศใต้มีภูกลมโล ภูทุ่งแทน ภูผงมัว ทางทิศตะวันตกมีภูหินร่องกล้า ภูผาผึ้ง ภูเขาเหล่านี้ส่วนใหญ่จะเป็นภูเขาที่เป็นสาขาของเทือกเขาเพชรบูรณ์ และเป็นภูเขาที่สูงชัน มีป่าไม้ขึ้นหนาแน่น ตลอดจนมีสัตว์ป่าชุกชุม

มีที่ราบระหว่างหุบเขา บางแห่งเป็นที่ราบสูงลุ่มๆ ดอนๆ โดยเฉพาะที่ตั้งอำเภอเป็นที่ราบมีภูเขาขนาดเล็กด้าน มีที่ราบแคบๆ ยาวไปทางทิศเหนือ ซึ่งมีเทือกเขาอยู่ทั้งสองข้างทางทิศตะวันออกและทิศใต้ ทิศตะวันตกมีภูเขามาก เฉลี่ยแล้วมีที่ราบประมาณ ๒๐ เปอร์เซ็นต์ ของพื้นที่ทั้งหมด พื้นที่ระหว่างหุบเขาจะใช้ทำนา ส่วนตามเชิงเขาเหมาะสำหรับทำไร่ เช่น ไร่ข้าวโพด ไร่ข้าวถั่วลิสง ถั่วเขียว ถั่วแดง และฝ้าย ฯลฯ พื้นดินเป็นดินร่วนและดินปนทราย ตามภูเขามีย่านป่าไม้เบญจพรรณอยู่ทั่วไป

ทัศนียภาพเมืองด่านซ้ายจะตั้งอยู่ในที่ราบกลางหุบเขานาบทั้งสามด้าน

สภาพอากาศ

สภาพภูมิอากาศทั่วไปของอำเภอด่านซ้ายจะมีอากาศแปรปรวนตลอดเวลา อากาศร้อนจัดในฤดูร้อน หนาวจัดในฤดูหนาว และมีฝนตกชุกระหว่างเดือนมิถุนายนถึงตุลาคม

สถานที่สำคัญ

ถึงแม้อำเภอด่านซ้ายจะเป็นอำเภอชายแดนขนาดเล็ก แต่กลับอุดมไปด้วยความงามตามธรรมชาติ และเป็นดินแดนสำคัญทางด้านประวัติศาสตร์ จึงทำให้มีสถานที่สำคัญและสถานที่ท่องเที่ยวมากมาย ดังนี้

๑. พระธาตุศรีสองรัก เป็นพระธาตุเก่าแก่สร้างขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา ตั้งอยู่ห่างจากที่ว่าการอำเภอด่านซ้ายประมาณ ๒ กิโลเมตร เป็นพระธาตุคู่บ้านคู่เมืองของจังหวัดเลย

๒. เจดีย์วัดศรีภูมิ ตั้งอยู่วัดศรีภูมิ บ้านนาหอ ตำบลนาหอ ห่างจากตัวอำเภอประมาณ ๕ กิโลเมตร เชื่อกันว่าวัดศรีภูมิที่มีความเก่าแก่ที่สุดในอำเภอด่านซ้าย มีพระพุทธรูปเก่าแก่เป็นจำนวนมาก นอกจากนั้นยังมีหนังสือผูกโบราณอีกมากมาย

๓. ต้นโพธิ์เสี่ยงอยู่ที่ทุ่งนาบ้านนาดี ตำบลนาดี ห่างจากตัวอำเภอประมาณ ๑๒ กิโลเมตร ตามตำนานกล่าวเอาไว้ว่า ได้เกิดการรบระหว่างลาวกับไทย อย่างรุนแรง พระอินทร์จึงเนรมิตทำคันฉูเป็นที่กั้นกำบังข้าศึก จากนั้นมีนายธนูทองคนหนึ่งซึ่งพักอยู่ในถ้ำธนูทองได้ยิงธนูทองใส่ข้าศึกจนมีชัยชนะสงครามจึงส่งบลง หลังจากนั้นพระอินทร์จึงนำต้นโพธิ์ลงมาจากเมืองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ โดยอธิษฐานว่า “ถ้าบ้านเมืองจะร่มเย็นเป็นสุขเจริญไปข้างหน้า ขอให้ต้นโพธิ์งอกขึ้นเจริญงอกงาม ถ้าบ้านเมืองจะเกิดความเดือดร้อนขึ้นอีก ขอให้ต้นโพธิ์นี้จงตาย อย่าได้ขึ้นเลย” ด้วยเหตุนี้จึงเรียกว่าต้นโพธิ์เสี่ยงจนกระทั่งปัจจุบัน

๔. แก่งสองคอน เป็นแก่งหินที่สวยงาม เกิดในลำน้ำหมัน อยู่ห่างจากตัวอำเภอประมาณ ๖ กิโลเมตร

๕. น้ำตกแก่งช้าง อยู่ในบริเวณเส้นกันชายแดนไทย-ลาว บ้านปากหมัน ตำบลปากหมัน ห่างจากตัวอำเภอประมาณ ๒๒ กิโลเมตร

การคมนาคม

การคมนาคมติดต่อกับอำเภอด่านซ้าย เส้นทางคมนาคมเฉพาะทางบกเท่านั้น เส้นทางที่สำคัญมีดังนี้

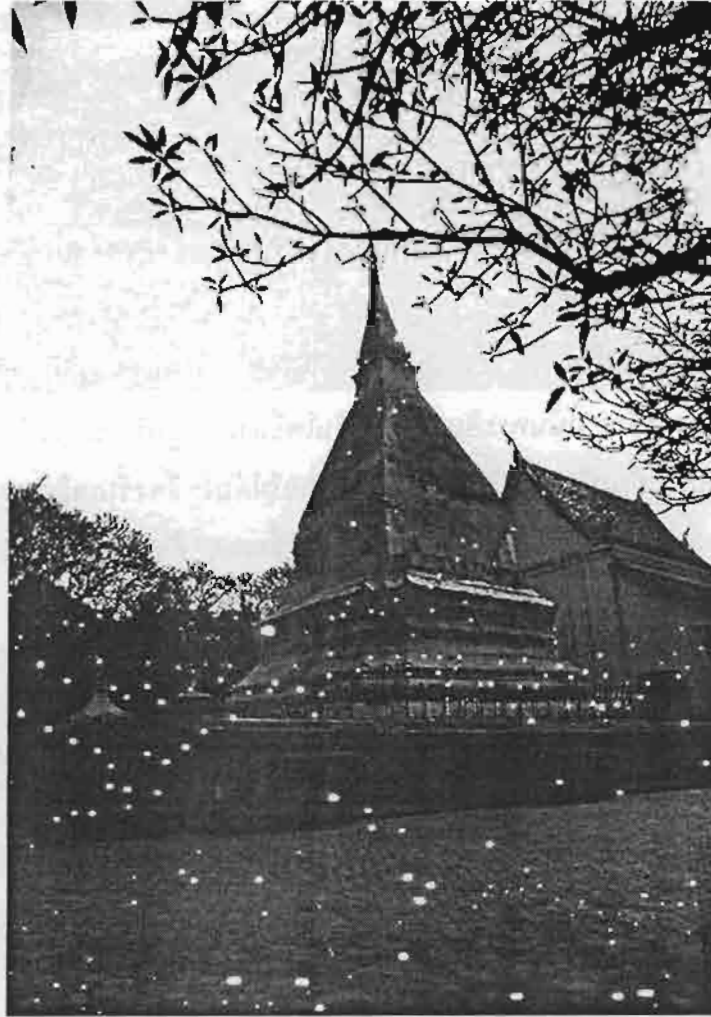
๑. ถนนสายด่านซ้าย-เลย เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอด่านซ้ายกับที่ตั้งจังหวัดเลย ระยะทางประมาณ ๘๒ กิโลเมตร

๒. ถนนสายด่านซ้าย-หล่มสัก เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอด่านซ้ายกับอำเภอหล่มสัก และอำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์ ระยะทางถึงอำเภอหล่มสักประมาณ ๖๔ กิโลเมตร

๓. ถนนสายด่านซ้าย-นาแห้ว เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอด่านซ้ายกับอำเภอนาแห้ว ผ่านภูเขาสูงมาก ระยะทางประมาณ ๓๕ กิโลเมตร

๔. ถนนสายด่านซ้าย-นครไทย เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอด่านซ้ายกับอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก ผ่านภูเขาสูง ระยะทางประมาณ ๔๕ กิโลเมตร

๕. ถนนสายด่านซ้าย-นาข้าว เป็นเส้นทางติดต่อระหว่างอำเภอด่านซ้ายกับหมู่บ้านนาข้าว ตำบลปากหมัน อยู่ติดเขตแดนประเทศสาธารณรัฐประชาชนลาว มีระยะทางประมาณ ๒๔ กิโลเมตร

พระธาตุศรีสองรักฯ อนุสรณ์สถานแห่งสัมพันธไมตรีระหว่างสยามและล้านช้าง

ลำน้ำสายหลัก

แม่น้ำจะเป็นลำน้ำสายเล็กและสั้น ใช้เดินเรือไม่ได้ นอกจากใช้บริโภคและใช้ในการเกษตรกรรม เท่านั้น มีแม่น้ำที่สำคัญดังนี้

๑. ลำน้ำหมัน เกิดจากภูเขาหลมโล ตำบลกกสะทอน ทางทิศใต้ของอำเภอด่านซ้าย ไหลไปทางทิศเหนือ ผ่านตำบลด่านซ้าย ตำบลนาหอ ตำบลนาดี และตำบลปากหมัน ไหลไปตกลำแม่น้ำเหือง ยาวประมาณ ๖๕ กิโลเมตร

๒. ลำน้ำป่าสัก เกิดจากภูเขาใหญ่ และภูเขาขวางในตำบลอิปุม ไหลผ่านตำบลอิปุม ตำบลวังยาว ผ่านเข้าเขตอำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์ ไปบรรจบแม่น้ำเจ้าพระยาที่อำเภอท่าเรือ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

๓. ลำน้ำพุง เกิดจากภูเขาทุ่งแทน ตำบลโป่ง ไหลผ่านตำบลโป่งเข้าเขตอำเภอหล่มสัก จังหวัดเพชรบูรณ์ ไปตกแม่น้ำป่าสัก

ปากห้วย จุดรวมของลำน้ำห้วยที่ไหลมาบรรจบกับลำน้ำเหือง
ห่างจากตัวอำเภอด่านซ้ายราว ๖๐ กิโลเมตร

ทรัพยากรธรรมชาติ

ด้านทรัพยากรธรรมชาติ ส่วนใหญ่เป็นป่าไม้เบญจพรรณ ได้แก่ ไม้เต็ง ไม้รัง ไม้แดง ไม้ประดู่ ไม้ตะเคียน ไม้ยาง ไม้มะค่า ไม้ชิงชัน และไม้ตะแบก เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีของป่าซึ่งพอจะเป็นสินค้าได้ เช่น หวาย ชัน หวายข้าวเย็น อบเชย และแก่นคูณ ส่วนแร่ธาตุต่างๆ เคยได้รับการสำรวจจากกรมทรัพยากรธรณีแต่ยังไม่เป็นที่เปิดเผย

การปกครอง

การปกครองของอำเภอด่านซ้าย แบ่งการปกครองส่วนภูมิภาคเป็น ๑๐ ตำบล ๙๕ หมู่บ้าน และการปกครองส่วนท้องถิ่น ประกอบด้วยเทศบาลตำบล ๑ แห่ง สภาตำบล ๓ แห่ง องค์การบริหารส่วนตำบล ๙ แห่ง^๑

นับแต่ตั้งเป็นอำเภอด่านซ้ายมาจนถึงปัจจุบันนี้ มีนายอำเภอปกครอง ดังนี้

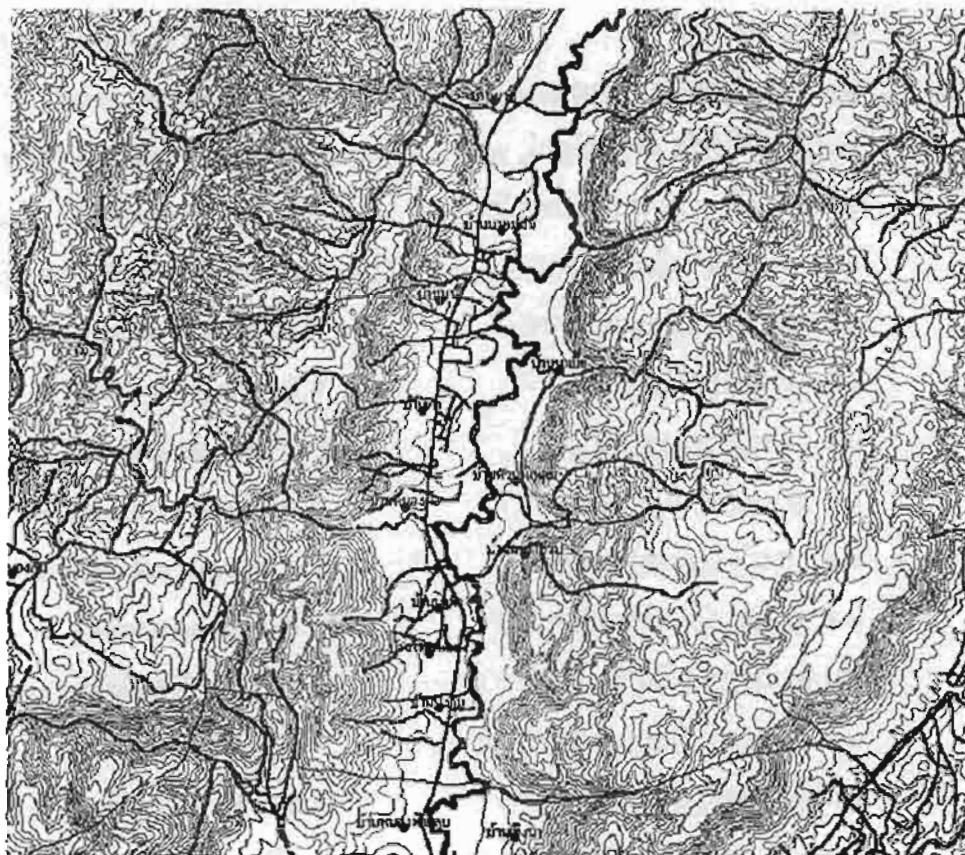
๑. พระแก้วอาสา (ทองดี)	พ.ศ. ๒๔๔๙-๒๔๕๒
๒. หลวงศุภกิจอุปกรณ	พ.ศ. ๒๔๕๒-๒๔๕๖
๓. หลวงพินิจอักษร	พ.ศ. ๒๔๕๖-๒๔๕๘
๔. ขุนชัยประชานุบาล	พ.ศ. ๒๔๕๘-๒๔๖๒
๕. หลวงพลานุกูล	พ.ศ. ๒๔๖๒-๒๔๖๖
๖. ขุนพิพัฒน์สพเขต	พ.ศ. ๒๔๖๔-๒๔๖๖
๗. หลวงแก้วโกมล	พ.ศ. ๒๔๖๖-๒๔๖๗
๘. ขุนวิสัยอุดรกิจ	พ.ศ. ๒๔๖๗-๒๔๖๘
๙. ขุนวิจารณ์จำนง	พ.ศ. ๒๔๖๙-๒๔๗๓
๑๐. ขุนสฤษดิ์บำรุงเมือง	พ.ศ. ๒๔๗๓-๒๔๗๖
๑๑. ขุนจรรวรประศาสน์	พ.ศ. ๒๔๗๗-๒๔๗๘
๑๒. ขุนก้องคิดลภวิลาศ	พ.ศ. ๒๔๗๘-๒๔๗๙
๑๓. ขุนวิวัฒน์บุญคุปต์	พ.ศ. ๒๔๗๙-๒๔๘๐
๑๔. นายหิรัญ สุวรรณรังษี	พ.ศ. ๒๔๘๑-๒๔๘๒
๑๕. ขุนกาญจนลักษณ์	พ.ศ. ๒๔๘๒-๒๔๘๔
๑๖. นายเสถียร นาครวจา	พ.ศ. ๒๔๘๔-๒๔๙๐
๑๗. นายต่วน ไกรศรีวรรณะ	พ.ศ. ๒๔๙๑-๒๔๙๔
๑๘. นายคม จันทะบาตร	พ.ศ. ๒๔๙๔-๒๔๙๖
๑๙. นายเดาปไพศาล วรามิตร	พ.ศ. ๒๔๙๖-๒๔๙๘
๒๐. นายเสถียร หุนตระกูล	พ.ศ. ๒๔๙๘-๒๕๐๑
๒๑. นายประเสริฐ รัตนารมย์	พ.ศ. ๒๕๐๑-๒๕๐๑
๒๒. นายสันหัตถ์ บุญประคอง	พ.ศ. ๒๕๐๑-๒๕๐๕
๒๓. นายจัด สุรเดโช	พ.ศ. ๒๕๐๕-๒๕๑๑
๒๔. นายสัจด์ แซ่ม่น้อย	พ.ศ. ๒๕๑๑-๒๕๑๔

^๑เอกสารจากสำนักงานอำเภอด่านซ้าย, ๒๕๔๔ : ๙.

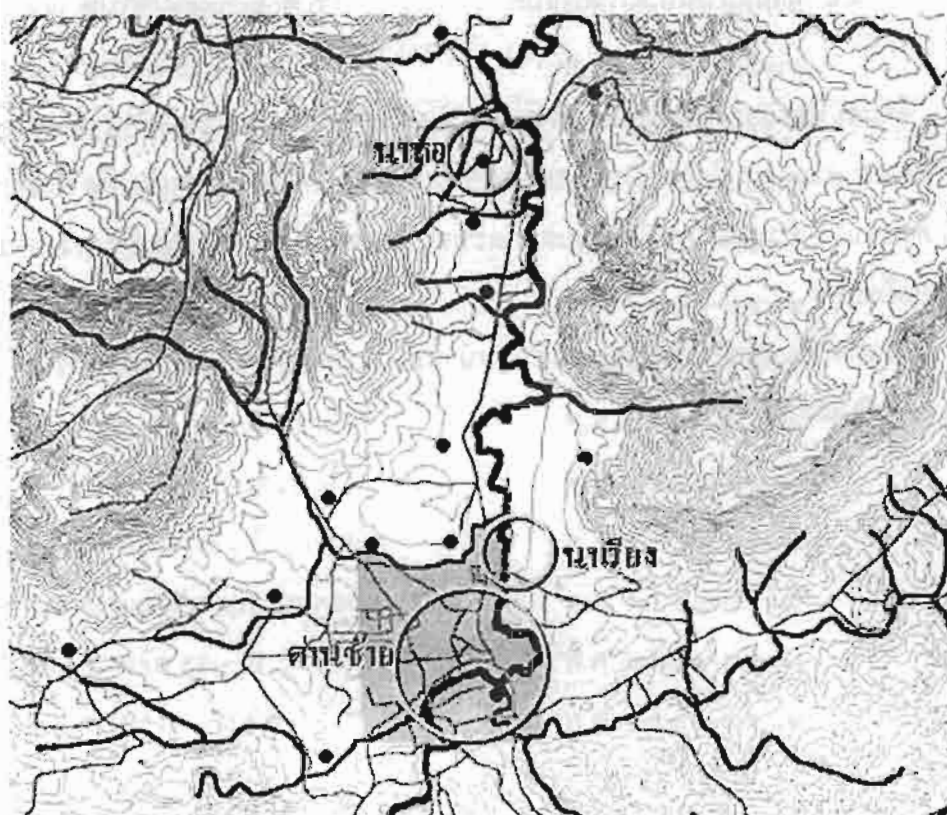
๒๕. นายทัศนัย คำอำ	พ.ศ. ๒๕๑๔-๒๕๑๕
๒๖. ร้อยตรีพยนต์ พิเรนทร	พ.ศ. ๒๕๑๕-๒๕๑๗
๒๗. ร้อยตรีพิชัย วรรณพัฒน์	พ.ศ. ๒๕๑๗-๒๕๑๙
๒๘. เรือตรีไพเวศ เศรษฐประณัยน์	พ.ศ. ๒๕๑๙-๒๕๒๒
๒๙. นายธวัช เสถียรนาม	พ.ศ. ๒๕๒๒-๒๕๒๖
๓๐. นายอานนท์ พรหมนารท	พ.ศ. ๒๕๒๖-๒๕๒๙
๓๑. นายไพรัตน์ สกลพันธุ์	พ.ศ. ๒๕๒๙-๒๕๓๒
๓๒. นายฉลุวย สุขรัตน์	พ.ศ. ๒๕๓๒-๒๕๓๓
๓๓. นายสุमित อุ๋นโกลธ	พ.ศ. ๒๕๓๓-๒๕๓๕
๓๔. นายวิมล จันทวานิช	พ.ศ. ๒๕๓๕-๒๕๓๖
๓๕. นายสมบัติ ตริวัฒน์สุวรรณ	พ.ศ. ๒๕๓๖-๒๕๓๗
๓๖. นายประสิทธิ์ นิลเขต	พ.ศ. ๒๕๓๗-๒๕๓๙
๓๗. นายกฤษ รังสีเสนา ณ อยุธยา	พ.ศ. ๒๕๓๙-๒๕๔๐
๓๘. นายครรชิต พงษ์สุชาติ	พ.ศ. ๒๕๔๐-๒๕๔๑
๓๙. นายเด่นห์ นนทะโชติ	พ.ศ. ๒๕๔๑-๒๕๔๓
๔๐. นายนิพนธ์ สกลวารี	พ.ศ. ๒๕๔๓-๒๕๔๔
๔๑. นายธนวัฒน์ สวรรยาธิปัติ	พ.ศ. ๒๕๔๔-ปัจจุบัน

จำนวนประชากรเมื่อสิ้นเดือนสิงหาคม ๒๕๔๓ มีทั้งสิ้น ๕๐,๖๖๕ คน เป็นชาย ๒๕,๙๐๖ คน เป็นหญิง ๒๔,๗๕๙ คน อำเภอตำบลซ้ายแบ่งการปกครองออกเป็น ๑๐ ตำบล คือ ตำบลด้านซ้าย ตำบลนาหอ ตำบลนาดี ตำบลปากหมัน ตำบลกกสะทอน ตำบลโป่ง ตำบลอิปุม ตำบลวังยาว ตำบลโคกงาม และตำบลโพนสูง

ส่วนการศึกษารั้งนี้ได้เลือกชุมชนลุ่มน้ำหมันในเขตตำบลเทศบาลด้านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ เป็นสนามวิจัย

แผนที่แสดงเส้นความสูงของภูเขาและแอ่งที่ราบของกลุ่มน้ำหมัน เมืองด่านซ้าย

แผนที่แสดงตำแหน่งของหมู่บ้านในงานวิจัย

บทที่ ๒

หมู่บ้านในลุ่มน้ำห่มัน

ลำนํ้าห่มันเกิดจากเขาคอนไก่อ^๖ บริเวณบ้านหมากแข้ง ตำบลกกสะทอน ด้านทิศใต้ของอำเภอ ด่านซ้าย มีทิศทางการไหลของแม่น้ำย้อนจากทิศใต้ขึ้นสูทิศเหนือ

ในอดีตลำนํ้าห่มันเป็นร่องน้ำลึก น้ำใสไหลเย็น มีแก่งหินมากมาย เช่น แก่งอู่ แก่งราตุ แก่ง ชวก แก่งขวย และแก่งคอน เป็นต้น อีกทั้งยังมีวังน้ำลึกที่มีสภาพสมบูรณ์ เป็นวังน้ำขนาดกว้าง ลึก และวน หากนับตั้งแต่บริเวณทำนํ้าวัดโพธิ์ชัยขึ้นไปจนถึงบริเวณที่ตั้งเขื่อนกั้นนํ้า (ด้านทิศใต้ของอำเภอด่านซ้าย) มีวังนํ้าสำคัญดังนี้ คือ ทำนํ้าวัดโพธิ์ชัยเรียกว่า “วังเวิน” ถัดขึ้นไปคือวังปากศอก, วังกกเคื่อ, วังหัวแก่อู่, วัง ล้างไส้, วังหัวแก่งธาตุ, วังหนองเขียว, วังเอี้ยว, วังโป่งกวาง (อดีตจะมีกวางลงมากินโป่งจึงเรียกว่าวังโป่ง กวาว), วังมน, วังหางแก่งคอน, วังยาว และวังปากนํ้าพุ เป็นต้น

วังนํ้าต่างๆ เหล่านี้จะมีสัตว์นํ้าพวกปลา ปู หอย กุ้ง ตะพาบน้ำ (ปลาฝา) อาศัยชุกชุม ผู้คนที่นี่ จึงอาศัยปลาเป็นอาหารหลัก โดยเฉพาะในลำนํ้าห่มันจะพบปลาชิว, ปลาชั้นเรียว, ปลาปก, ปลาลวด, ปลาดุกอีแอน, ปลาชม, ปลาลำปี่, ปลาจอก, ปลาแก้ง, ปลาเกาะ, ปลาเคือง และปลาแซ่ เป็นต้น ส่วน ลำนํ้าศอกจะพบปลาบู่, ปลากบ และปลาชิว เป็นต้น ในยามหน้าแล้งหรือที่เรียกว่า “นํ้าพร่อง” นํ้าจะลง เกือบแห้ง แต่วังนํ้าที่มีนํ้าขังอยู่จะกลายเป็นที่ชุมนุมของปลา

ปัจจุบันวังนํ้าเหลือเพียงไม่กี่วัง เนื่องจากสภาพแวดล้อมเปลี่ยนไป สาเหตุที่สำคัญคือ ย้อนหลัง ไปราว ๒๐-๓๐ ปี กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ส่งเสริมให้เกษตรกรปลูกพืชเศรษฐกิจอย่างข้าวโพด ชาวบ้านจึงถางป่าเพื่อทำไร่ พร้อมทั้งนำรถไถไถดิน ดินที่ถูกไถนี้เมื่อเวลาฝนตกจะถูกนํ้าชะล้างหน้าดิน กลายเป็นโคลนขุ่นจากเขาทั้งสองด้านตลอดลำนํ้าลงสู่ห้วย ก่อนไหลลงสู่ลำนํ้าห่มัน ส่งผลให้ลำนํ้าห่มันตื้น เื้นและวังนํ้าหายไป อีกทั้งยังส่งผลให้นํ้าไหลไม่สะดวกยามนํ้าหลาก ประกอบกับในช่วงหลัง (รอบสอง ทศวรรษที่ผ่านมา) เทศบาลตำบลด่านซ้ายทำการขุดลอกนํ้าห่มัน แต่ขุดเฉพาะบางช่วงของลำนํ้า จึงทำ ให้ลำนํ้าห่มันมีสภาพเป็นคอขวด คือ ช่วงบนกว้าง ช่วงล่างแคบ พอนํ้าหลากมามากจึงล้นท่วมตลาด ที่ ผ่านมาในช่วงเวลาดังกล่าวบริเวณตลาดด่านซ้ายเกิดนํ้าท่วม ๔-๕ ครั้ง และท่วมหนักที่สุดคือปี ๒๕๔๕

^๖ เหตุที่เรียกว่าเขาคอนไก่อ มีเรื่องเล่าในอดีตว่า เทือกเขาดังกล่าวเป็นที่อยู่ของชาวเขาเผ่าม้ง มีการปลูกฝิ่น ตรงกันข้าม คนพื้นเมืองนิยมสูบฝิ่นแต่ปลูกฝิ่นไม่ได้ ดังนั้นเมื่อคนพื้นเมืองต้องการฝิ่นจึงหาบหรือคอนไก่อขึ้นไปแลกกับฝิ่นของม้ง เพราะม้งต้องการแลกเปลี่ยนไก่อเท่านั้น จนกลายเป็นชื่อเรียกของภูเขาภูนี้ ต่อมาเขาคอนไก่อเปลี่ยนชื่อเป็นภูกลมโล เป็น คำที่ทหารสมัยก่อนเรียก (สมัยปราบผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ ราวหลังปี ๒๕๑๐)

นอกจากนี้ชาวบ้านในเขตเทศบาลตำบลด่านซ้ายสมัยก่อนยังใช้น้ำจากหนองคู บริเวณหนองน้ำแห่งนี้มีปลาตุก ปลาช่อน ปลาเข็ง (ปลาหมอ) ปลากระดี่ และปลาไหล เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีพืชผักที่กินได้ คือ ผักตบ ผักบุ้ง โสน ผักอีเปะ และบัวหลวง เป็นต้น

ส่วนการเดินทางโดยทางเรือในสมัยก่อนไม่นิยมมากนัก ใช้อาศัยเพียงแค่อำเภอด่านซ้าย น้ำเรือที่ชาวบ้านใช้เรียกว่า "เรือพาย" ชุดมาจากไม้ซุงทั้งต้น ส่วนมากเป็นไม้ตะเคียน ปัจจุบันเรือเหล่านี้ไม่ได้ใช้ในชีวิตประจำวันและไม่มีให้เห็นอีกแล้ว ยกเว้นเก็บรักษาไว้ที่วัดโพธิ์ชัย

ลำน้ำห้วยยังใช้เป็นสนามแข่งเรือพายของคนสมัยก่อนในช่วงออกพรรษา แต่ได้เลิกแข่งไปหลายสิบปีแล้ว เพราะลำน้ำห้วยเริ่มตื้นเขิน ไม่มีคิ่งน้ำที่จะแข่งเรือ ปัจจุบัน (ปี ๒๕๔๖-๒๕๔๗) เทศบาลตำบลด่านซ้ายทำการขุดลอกลำน้ำ หวังให้กลับมามีสภาพเหมือนเดิม นอกจากนี้ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับลำน้ำห้วยยังเห็นได้จากปริมาณของป่าไม้ที่ขึ้นอยู่สองฟากของลำน้ำเริ่มน้อยลง เพราะชาวบ้านตัดนำไปฟืนและใช้งานในบ้าน

ปัจจุบันสภาพแวดล้อมของลำน้ำห้วยเปลี่ยนแปลงไปมาก แต่ไม่ถึงกับทำให้น้ำเน่าเสีย เพียงแต่ปัจจุบันมีลักษณะตื้นเขินและวังน้ำลดลง ประการสำคัญ ชุมชนลุ่มน้ำห้วยใช้น้ำจากลำน้ำในการอุปโภคและบริโภคลดลง โดยเฉพาะในเขตเมืองหรือตลาดแทบจะไม่ได้ใช้น้ำจากลำน้ำห้วยอีกแล้ว เพราะใช้น้ำประปาแทน กล่าวคือ ช่วงแรกใช้น้ำประปาภูเขา กระทั่งปี ๒๕๓๗ สุขาภิบาลตำบลด่านซ้ายได้เปลี่ยนมาเป็นประปาส่วนภูมิภาค ส่วนชาวบ้านนอกเขตเมืองและตลาดยังคงใช้น้ำจากภูเขา ดังนั้นจึงไม่แปลกที่เด็กในเขตตลาดด่านซ้ายมักว่ายน้ำไม่เป็น เพราะไม่ได้มีชีวิตร่วมกับลำน้ำห้วยอีกแล้ว

สภาพลำน้ำห้วยช่วงไหลผ่านบ้านนาเวียง กำลังได้รับการขุดลอก

ด้านความเชื่อ ลำน้ำหมันยังใช้เป็นส่วนหนึ่งของการประกอบพิธีกรรมไหลเรือไฟ ลอยกระทง และที่สำคัญช่วงปี ๒๕๓๐กระทรวงมหาดไทยสั่งให้คณะกรรมการจังหวัดเลยหาแหล่งน้ำศักดิ์สิทธิ์ เพื่อนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายเป็นน้ำสรงมูรธาภิเษกในพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว คณะกรรมการจังหวัดได้พิจารณาแม่น้ำหมันว่าเป็นลำน้ำที่ไหลผ่านพระธาตุศรีสองรัก อันศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านคู่เมืองด่านซ้าย จังหวัดเลย จึงนำน้ำจากแหล่งนี้มาประกอบพิธีกรรมเสกน้ำศักดิ์สิทธิ์ ณ อุโบสถวัดศรีสุทธาวาส อำเภอเมืองเลย หลังจากนั้น จึงใช้น้ำจากลำน้ำหมันในพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์เสมอมา อาจกล่าวได้ว่าการตั้งถิ่นฐานของคนด่านซ้ายมักคำนึงถึงแหล่งน้ำและแหล่งทรัพยากรทางธรรมชาติต่างๆ เช่น แม่น้ำ ลำธาร ห้วย หนอง คลอง บึง ภูเขา และป่าไม้เป็นหลัก เนื่องจากต้องอาศัยน้ำดื่มและใช้ในการดำรงชีวิต ตลอดจนใช้ปลูกพืชผักนานาพันธุ์ อีกทั้งยังอาศัยสัตว์น้ำ เช่น กุ้ง หอย ปู และปลา เป็นอาหาร รวมทั้งอาศัยไม้ในป่าสำหรับปลูกสร้างเป็นที่อยู่อาศัย อาศัยสัตว์ป่า และพืชพันธุ์ในป่าเป็นอาหารและยา

ดังนั้นหมู่บ้านต่างๆ ในเขตอำเภอด่านซ้ายมักจะตั้งอยู่บริเวณริมน้ำหมัน และอาศัยกุ้ง หอย ปู และปลา เป็นอาหาร อาศัยป่าไม้ เช่น ป่าภูอั้งลิ้ง ป่าขุนน้ำคอก ป่าโคกน้อย ป่าโคกบัว ป่าข่าบอน ป่าโป่งดินอ่อน ป่าภูห้วยช้าง ห้วยเตย ห้วยดินตั่ง มาปลูกสร้างที่อาศัย นำพืชพันธุ์และของปามาเป็นอาหาร นำสมุนไพรในปามาทำเป็นยาใช้ในชีวิตประจำวัน

สภาพทั่วไปของชุมชนลุ่มน้ำหมัน

สภาพของชุมชนลุ่มน้ำหมันนี้ จะกล่าวเฉพาะพื้นที่หมู่บ้านวิจัย ซึ่งประกอบด้วย บ้านด่านซ้าย บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ

บ้านด่านซ้าย

สภาพทั่วไปของหมู่บ้านเมื่อ ๖๐-๗๐ ปีก่อน เป็นชุมชนเล็กๆ มีผู้คนอาศัยอยู่เป็นหย่อมๆ ตั้งบ้านเรือนอยู่ห่างกันเป็นคุ่มๆ ระหว่างบ้านหนองคู บ้านหนองซ้อง บ้านเดิ่น บ้านห้วยนาญ และบ้านนาเวียง การเดินทางติดต่อกันจะอาศัยการเดินทางเท้า เพราะยังไม่มียานพาหนะใดๆ บริการ ส่วนการไปมาหาสู่กับกับผู้คนในท้องถิ่นอื่น ต่างหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และจังหวัด อาศัยการเดินทางเท้าเช่นเดียวกัน เช่น หากเดินทางไปเมืองเลยจะต้องเดินทางถึง ๓ วัน หรือไปอำเภอหล่มเก่า หล่มสัก ต้องเดินทาง ๒ วัน ไปอำเภอนครไทยเดินทาง ๔ วัน เป็นต้น ส่วนการติดต่อสื่อสารก่อนที่จะไม่มีไปรษณีย์จะอาศัยคนเดินเมล์ (คนรับจ้างเดินหนังสือราชการก่อนที่จะไปรษณีย์จะเข้าไปบริการ)

ปัจจุบันบ้านด่านซ้ายตั้งเป็นเทศบาลตำบลด่านซ้าย ประกอบด้วยหมู่บ้านต่างๆ ดังนี้ บ้านด่านซ้าย (บ้านหนองคู) บ้านเหนือ (บ้านหนองซ้อง) บ้านเดิ่น และบ้านห้วยนาญ

บ้านหนองคู (บ้านด่านซ้ายปัจจุบัน) การตั้งถิ่นฐานของบ้านหนองคู เริ่มแรกไม่ทราบว่ามีผู้คนกลุ่มใดมาตั้งถิ่นฐาน แต่หากสันนิษฐานจากภาษาพูดและขนบธรรมเนียมประเพณีของผู้คนในท้องถิ่นนี้น่าจะมีผู้คนจำนวนหนึ่งอพยพมาจากเมืองหลวงพระบาง ร่วมกับคนในพื้นที่เดิมที่ตั้งถิ่นฐานอยู่ก่อนแล้ว เพราะจากหลักฐานการสร้างพระธาตุศรีสองรัก พ.ศ. ๒๑๐๓-๒๑๐๖ พระมหาจักรพรรดิแห่งกรุงศรีอยุธยา กับพระเจ้าไชยเชษฐาแห่งกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) ร่วมกันสร้าง คาดว่าน่าจะมีผู้คนมาตั้งถิ่นฐานอยู่บริเวณนี้ก่อนสร้างพระธาตุศรีสองรัก และบ้านหนองคูคงจะเป็นหมู่บ้านแรกที่มีผู้คนมาตั้งถิ่นฐาน

บริเวณที่ตั้งหมู่บ้านจะเป็นที่ราบแคบๆ ยาวตามริมน้ำหมัน นอกจากนี้ภายในหมู่บ้านยังมีหนองน้ำกักเก็บน้ำไว้ใช้ได้ตลอดปี ชาวบ้านเชื่อว่าน่าจะเป็นการขุดเป็นคูขึ้น หรือน่าจะเป็นทางน้ำเดิม (แม่น้ำหมัน) ต่อมาสายน้ำเปลี่ยนทางเดินกลายเป็นกุดหรือบึง มีน้ำขังตลอดปีหรือเรียกว่า “หมันหลง” จึงพอจะเชื่อถือได้ จนกลายเป็นที่มาของชื่อหมู่บ้าน “บ้านหนองคู”

ย้อนหลังไป ๕๐ ปี หมู่บ้านนี้ยังเป็นที่ตั้งสถานที่ราชการ คือ ที่ว่าการอำเภอด่านซ้าย สถานีตำรวจภูธรอำเภอด่านซ้าย สุขาศาลา (สถานีอนามัย) โรงเรียนประชาบาลตำบลด่านซ้าย (ปัจจุบันคือโรงเรียนชุมชนบ้านด่านซ้าย) มีโรงงานอุตสาหกรรมขนาดย่อมตั้งอยู่ คือ โรงงานกลั่นสุรา ชาวบ้านเรียกโรงต้ม (เหล้า) และมีร้านค้าตั้งเรียงรายอยู่ริมถนนแก้วอาษาทั้งสองข้าง

บ้านหนองซ้อง บ้านหนองซ้องหรือบ้านเหนือ ตั้งอยู่เหนือลำน้ำหมัน ถัดจากบ้านหนองคูไปทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน ในหมู่บ้านมีหนองน้ำ ถึงฤดูฝนจะมีน้ำไหลเชื่อมต่อกับหนองคู มีปลาและสัตว์น้ำอื่นๆ ขึ้นจากหนองคูไปวางไข่ที่หนองน้ำแห่งนี้ ชาวบ้านเรียกหนองน้ำนี้ว่า “หนองซ้อง”

หนองน้ำทั้งสองนี้มี ปลาตุก ปลาซ่อน ปลาเซ็ง (ปลาหมอ) ปลากะตัง และปลาไหลชุกชุม ชาวบ้านอาศัยปลาเป็นอาหาร

ส่วนเหตุที่เรียก “บ้านหนองซ้อง” สันนิษฐานว่า คำว่า “ซ้อง” หมายถึงภาษาชะที่สานด้วยไม้ไผ่สำหรับใส่ปลา เมื่อชาวบ้านจับปลาได้จะเอาไปใส่ซ้อง จนมีเรื่องเล่าขานกันต่อมาว่า ชาวบ้านได้จับปลาในหนองน้ำได้ปลาจำนวนมาก เมื่อเอาปลาใส่ซ้องจนเต็มแล้วยัดปลาลงไปในซ้องอีก จนซ้องแตก ชาวบ้านจึงเรียกหนองน้ำนี้ว่า “หนองซ้องแตก” และกลายเป็นชื่อหมู่บ้าน “บ้านหนองซ้องแตก” ต่อมาคำว่า “แตก” หายไป เรียกสั้นๆ ว่า “บ้านหนองซ้อง”

ปัจจุบันบ้านหนองซ้องเปลี่ยนชื่อเป็น “บ้านเหนือ” เพราะหมู่บ้านนี้ตั้งอยู่เหนือบ้านหนองคู นอกจากนี้ผู้เฒ่าผู้แก่ยังเล่าต่อมากันว่า หนองน้ำแห่งนี้มีสภาพที่มีความลึกและกว้าง มีน้ำขังและใสสะอาดตลอดปี มีป่าไม้หนาแน่นร่มครึ้มรอบบริเวณ ริมหนองน้ำเป็นที่ราบ มีภูเขาล้อมรอบเหมาะสำหรับเป็นที่เลี้ยงสัตว์ เช่น วัวและควาย ชาวบ้านถือว่าหนองน้ำและบริเวณรอบๆ เป็นพื้นที่ที่ทุกคนใช้ร่วมกันได้โดยไม่มีใครเป็นเจ้าของ (เป็นที่สาธารณะ) มีวัดเก่าแก่ตั้งอยู่ใกล้หนองน้ำนี้ มีหลักฐาน

ปรากฏอยู่จนทุกวันนี้คือ ต้นโพธิ์ใหญ่มีอายุเป็นร้อยปี มีเศษอิฐให้เห็นเป็นหลักฐานว่าในสมัยก่อนมีวัดตั้งอยู่ ก่อนที่จะเป็นวัดร้าง แล้วไปตั้งวัดใหม่ คือ วัดโพนชัย

ขณะเดียวกันยังมีเรื่องเล่าว่า ในอดีตช่วงหลังสงครามด้าวบ้านแต่ละหมู่บ้านจะร่วมกันแห่ดอกไม้ไปบูชาที่พระธาตุศรีสองรักเป็นประจำทุกปี ชาวบ้านนาหอก็เป็นชาวบ้านกลุ่มหนึ่งที่ร่วมกันแห่ดอกไม้ไปบูชาพระธาตุศรีสองรัก ในขบวนแห่มีดนตรีพื้นบ้านซึ่งประกอบด้วยฆ้องและกลอง ชาวบ้านที่ไปร่วมแห่ดอกไม้จะมีทั้งผู้เฒ่าผู้แก่และหนุ่มสาว หากกลับจากแห่ดอกไม้บูชาพระธาตุศรีสองรักแล้วมักจะแวะบูชาดอกไม้ตามวัดรายทางที่ผ่าน ซึ่งเส้นทางต้องผ่านวัดใกล้หนองน้ำ เมื่อบูชาดอกไม้ที่วัดแล้วจะแวะเล่นสาดน้ำกันที่บริเวณหนองน้ำแห่งนี้ ผู้ที่ไม่มีขันน้ำจะใช้มือวกใส่กัน คนถือฆ้องลืมหูลืมตาขำขันแล้วลงเล่นสาดน้ำกันสนุกสนานเปลือยเปลือย พอถึงเวลากลับบ้านก็หาฆ้องไม่พบ จึงร้องบอกเพื่อนร่วมขบวนแห่ดอกไม้ว่า “ฆ้องเหี้ย” (ฆ้องหาย)

หนองน้ำแห่งนี้จึงได้ชื่อว่า “หนองฆ้องเหี้ย” นานเข้าเรียกสั้นๆ ว่า “หนองฆ้อง” ต่อมาออกเสียงเพี้ยนกลายเป็น “หนองซ้อง” และเรียกชื่อหมู่บ้านที่อยู่บริเวณนั้นว่า “บ้านหนองซ้อง” จนถึงทุกวันนี้

บ้านเค็น บ้านเค็นตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของบ้านหนองซ้อง อยู่ริมน้ำศอกและมีพื้นที่บางส่วนตั้งอยู่ริมน้ำหมัน

น้ำศอกเป็นสาขาหนึ่งของลำน้ำหมัน เหตุที่เรียกว่า “ลำน้ำศอก” เพราะลำน้ำในช่วงระหว่างบ้านเค็นกับบ้านห้วยตาดมีลักษณะคดเคี้ยวไปมาคล้ายข้อศอก ตรงหลักกิโลเมตรที่ ๓ บนถนนด้านซ้าย-เลยจะมีทางแยกขวาเข้าไปเป็นทางเดินเท้า เชื่อมติดต่อกับหมู่บ้านห้วยตาด บ้านโคกงาม บ้านหนองบัว (ภูเรือ) ติดต่อไปยังตัวเมือง จังหวัดเลย ในอดีตผู้คนจะใช้เส้นทางนี้เดินทางติดต่อกัน ซึ่งต้องผ่านและข้ามลำน้ำที่คดเคี้ยวไปมาคล้ายข้อศอกนี้ถึง ๗ ครั้ง (ภาษาถิ่นเรียก ๗ ซัง) จึงเรียกลำน้ำนี้ว่า “ลำน้ำศอก”

บริเวณที่ตั้งหมู่บ้านเค็นเป็นที่ราบและลานกว้างเกิดขึ้นตามธรรมชาติอยู่ทิศใต้ของหมู่บ้าน บริเวณนี้มีต้นมะม่วงใหญ่ (มะม่วงอ้งนก) ขึ้นเองตามธรรมชาติอยู่ ๓ ต้น มีอายุเป็นร้อยปี (ปัจจุบันเหลือให้เห็น ๑ ต้น และยืนต้นตายใกล้จะล้มอีก ๑ ต้น) ที่ราบหรือลานกว้างนี้ชาวบ้านเรียกว่า “เค็น” หมู่บ้านแห่งนี้จึงเรียกชื่อว่า “บ้านเค็น” มีวัดโพนชัยเป็นวัดเก่าแก่ของชุมชนตั้งอยู่ในเขตหมู่บ้านนี้

บ้านห้วยนาสูง บ้านห้วยนาสูงตั้งอยู่ริมน้ำหมันคนละฝั่งกับบ้านหนองซ้อง เยื้องไปทางทิศใต้ และตั้งอยู่ฝั่งตรงกันข้ามกับพระธาตุศรีสองรัก ในอดีตมีสภาพเป็นป่าใหญ่ มีต้นไม้ขนาดใหญ่ขึ้นอยู่ทั่วไป มีสัตว์ป่าชุกชุม มีผลไม้ที่เป็นอาหารของนกทุกชนิด

ที่ตั้งของหมู่บ้านเป็นที่ราบแคบๆ ตามริมน้ำหมัน เมื่อก่อนมีบ้านเรือนตั้งอยู่ประมาณ ๘-๑๐ ครัวเรือน รวมเป็นหมู่บ้านเดียวกับหนองซ้อง (มาแยกเป็นหมู่ที่ ๑๔ ของตำบลด่านซ้าย เมื่อประมาณ

* คำว่า “เค็น” เป็นภาษาพูดของประชาชนชาวลาว ซึ่งหมายถึงสนามหรือลาน เช่น สนามบิน จะเรียกว่า เค็นเฮื้อเหาะ (เฮื้อเหาะ คือ เครื่องบิน)

๓๐ ปี) ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้านติดริมน้ำห่ม ทางฝั่งซ้ายของลำน้ำห่มตรงกันข้ามกับหมู่บ้าน มีลำห้วยน้ำอู่ไหลจากป่าเขาทางทิศตะวันตกมารวมกับลำน้ำห่ม บริเวณปากน้ำอู่จะเป็นลานหินเป็นแนวยาวลงมาตามน้ำ และมีก้อนหินทั้งขนาดใหญ่และเล็กอยู่กลางลำน้ำห่มเป็นจำนวนมาก พอถึงหน้าแล้งปริมาณน้ำลดลง จะมองเห็นสายน้ำไหลผ่านแก่งหินสวยงาม ชาวบ้านเรียกว่า “แก่งอู่” พื้นน้ำใกล้แก่งอู่มีทรายและก้อนกรวดมากมาย เหมาะสำหรับเป็นที่เล่นน้ำและเป็นที่พักผ่อนของชาวบ้าน ปัจจุบันน้ำตื้นเขิน มีดินไหลมาทับถมก้อนหินและลานหินทำให้ไม่เห็นแก่งอีกแล้ว

ทางด้านทิศตะวันออกของหมู่บ้านมีเนินเขาเตี้ยๆ ชาวบ้านเรียกว่า “โพน” มีต้นไม้ใหญ่น้อยขึ้นอยู่หนาแน่น และมีทุ่งนาแคบๆ ติดกับเนินเขา บริเวณโพนหรือเนินเขานี้มีนกหลายชนิดอาศัยอยู่ โดยเฉพาะนกยูง มีเป็นจำนวนมาก จึงทำให้หมู่บ้านได้ชื่อว่า “บ้านห้วยนาญ” และทุ่งนาได้ชื่อว่า “นาญ” ต่อมาเรียกชื่อสั้นเข้าเป็น “บ้านห้วยนาญ” ทุ่งนาเป็น “นาญ” คำว่า “นก” หายไป บริเวณโพนหรือเนินดังกล่าวเป็นป่าใหญ่รกชัฏ มีสิงและค้างอาศัยอยู่ ชาวบ้านเรียกโพนนี้ว่า “โพนภูค่าง” ในอดีตเป็นป่าช้าของบ้านห้วยนาญ ปัจจุบันเป็นที่ตั้งสำนักงานองค์การบริหารส่วนตำบลด่านซ้าย

จากหมู่บ้านทั้งหมดที่กล่าวมา ทำให้เห็นว่าการตั้งชื่อแต่ละหมู่บ้าน ผู้เฒ่าผู้แก่หรือหัวหน้าหมู่บ้านจะพิจารณาจากสิ่งที่เป็นธรรมชาติที่มีในหมู่บ้าน เช่น ลำห้วย หนองน้ำ ต้นไม้ใหญ่ เนินหรือโพน เช่น บ้านห้วยตาด บ้านหนองซ้อง บ้านกกโพธิ์ บ้านโพนหนอง เป็นต้น ซึ่งมีเจตนาจะให้หมู่บ้านของตนมีชื่อเรียกที่ชัดเจน เป็นสิริมงคลแก่ผู้คนในหมู่บ้าน

บ้านนาเวียง

บ้านนาเวียงตั้งอยู่ริมแม่น้ำห่ม ห่างจากอำเภอด่านซ้ายไปทางทิศเหนือประมาณ ๒ กิโลเมตร มีอาณาเขตติดต่อดังนี้

ทิศเหนือ ติดต่อกับที่ทำกินของหมู่บ้านบุ่งกุ่ม (นาดินเบา)

ทิศใต้ ติดต่อกับชุมชนบ้านด่านซ้าย

ทิศตะวันตก ติดต่อกับแม่น้ำห่ม

ทิศตะวันออก ติดต่อกับทุ่งนาและภูเขาอ่างล้าง

พื้นที่โดยส่วนใหญ่เป็นที่ราบและเป็นภูเขาสูงต่ำสลับที่ราบเชิงเขา มี ๓ ฤดู คือ ฤดูฝน ฤดูหนาว และฤดูร้อน ทรัพยากรทางธรรมชาติมีป่าไม้อุดมสมบูรณ์ มีต้นน้ำอยู่บนภูเขามากมาย เช่น ต้นน้ำห้วยยางบงและต้นน้ำบวักเดียว เป็นต้น ต้นน้ำที่อยู่บนเขาเหล่านี้จะมีน้ำตลอดทั้งปี

สภาพโดยทั่วไปของบ้านนาเวียงเป็นหมู่บ้านเล็กๆ การตั้งบ้านเรือนไม่แออัดเนื่องจากมีจำนวนประชากรน้อย กล่าวคือ บ้านนาเวียงมีบ้านเรือนเพียง ๖๐ หลังคาเรือน มีประชากร ๒๒๐ คน การสร้างบ้านเรือนมีลักษณะเหมือนกับบ้านไทยทั่วไป หลังคาใช้หญ้าคามุง ตัวบ้านและพื้นบ้านจะใช้ไม้ไผ่สับเป็นแผ่นหรือที่เรียกว่าฟากตีเป็นผนังและปูเป็นพื้น มีเรือนทำกับข้าวเรียกว่า “เรือนน้อย” ภายในห้องครัวจะมี “หิ้งข้าว” ตั้งอยู่เหนือเตาไฟที่ใช้ชี้ได้มาเป็นเชื้อเพลิง

หิ้งข้าวสานมาจากไม้ไผ่ขึ้นรูปเป็นตาข่ายแล้วติดไว้บริเวณใต้ชื่อบ้านเหนือเตาไฟ เมื่อเวลาจุดไฟ หุงหาอาหารควันจากขี้ไต้และเศษฟืนโปรยอุปกรณ์ต่างๆ ที่วางไว้บนหิ้งข้าว เช่น เครื่องจักสานหรืออาหารแห้ง ถือเป็นการรักษาเครื่องใช้ให้คงอยู่และถนอมอาหารบางประเภทให้เก็บไว้ได้นาน นอกจากนี้ยังมีการสร้างระเบียงหน้าบ้านหรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่าชาน เพื่อใช้เป็นพื้นที่ใช้สอยเล็กๆ น้อยๆ รวมทั้งเป็นที่สำหรับพาดบันไดบ้านและมีโถงน้ำตั้ง

การดำรงชีวิตในสมัยก่อนนี้เมื่อยังไม่มีความสะดวกทางด้านวัตถุต่างๆ หากพูดถึงด้านที่อยู่อาศัยจะสร้างด้วยไม้ไผ่ คือ นำไม้ไผ่มาผ่าสลับแล้วสานเป็นแผ่นๆ เพื่อนำมาทำเป็นฝาบ้าน ส่วนหลังคาจะใช้ใบจากหรือหญ้าแห้งหลังคาบ้าน เมื่อเปรียบเทียบกับสมัยนี้แล้วแตกต่างกันมาก คนสมัยนี้จะนิยมสร้างบ้านด้วยไม้ อิฐ ปูน และมุงด้วยหลังคาสังกะสีและกระเบื้อง เพื่อให้เกิดการคงทนแข็งแรง

หมู่บ้านนาเวียงมีวัดศรีโพธิ์เป็นศูนย์กลางของหมู่บ้าน ในขณะที่โรงเรียนของหมู่บ้านในสมัยก่อนกลับไม่มี ต้องเดินทางด้วยเท้าจากหมู่บ้านเข้ามาเรียนที่ตัวอำเภอตำบลซ้ายเป็นระยะทางถึง ๒ กิโลเมตร (โรงเรียนชุมชนบ้านด่านซ้าย) ที่สำคัญเมื่อถึงหน้าฝนถนนจะเป็นโคลนตมเดินทางไปด้วยความยากลำบาก

ตัวอย่างหนึ่งที่ชาวบ้านมักเล่าขานเกี่ยวกับความยากลำบากในการเดินทางก็คือ การเดินทางเข้าไปเรียนหนังสือต่อที่จังหวัดเลยจะต้องใช้เวลาในการเดินทาง ๒-๓ คืน ข้าวเหนียวหลายลูก ต้องอาศัยวัดเป็นที่พักแรม ส่วนเหตุที่ต้องเดินทางไปเรียนท้องที่ไกลๆ เพราะโรงเรียนสมัยนั้นไม่มี ต้องอาศัยโรงเรียนในหมู่บ้านใกล้เคียง เช่น โรงเรียนในตัวอำเภอตำบลซ้าย หรือโรงเรียนในจังหวัดเลย หรืออำเภอหล่มสักเป็นสถานศึกษา ชาวบ้านส่วนใหญ่ในสมัยก่อนจึงไม่ได้เรียนหนังสือ

ปัจจุบันนี้ตลาดร้านค้าในหมู่บ้านไม่มี ต้องเดินทางเข้าไปหาซื้อเครื่องใช้ในตลาดตำบลซ้าย ส่วนอาหารพวกปูและปลา ชาวบ้านจะหากันในแม่น้ำหมันและตามทุ่งนา โดยชาวบ้านจะหาปลาด้วยการใช้สวิงไปช้อนหรือนำไปช้อนวางดักปลา ปู และหอย นอกจากนี้ยังมีการปลูกผักและหาของป่า

ส่วนระบบสาธารณูปโภคต่างๆ พบว่า เดิมหมู่บ้านไม่มีไฟฟ้าใช้ สมัยก่อนชาวบ้านในหมู่บ้านใช้ขี้ไต้เป็นเชื้อเพลิง ทำให้เกิดแสงสว่างในเวลากลางคืน ต่อมาได้มีการประยุกต์ใช้ตะเกียงเพลิง ตะเกียงเจ้าพายุ ตะเกียงโปิ๊ะ โดยตะเกียงเหล่านี้ได้ใช้น้ำมันก๊าดเป็นเชื้อเพลิง เช่นเดียวกับน้ำประปาก็ไม่มีใช้เหมือนทุกวันนี้ ชาวบ้านในหมู่บ้านใช้น้ำบ่อไว้บริโภค น้ำหมันไว้ใช้อุปโภค ภาชนะที่ใช้ห่าน้ำแต่ก่อนก็ใช้ไม้ไผ่และหวายมาสานเป็นคุและกระบุง ขณะที่โทรศัพท์ เดิมไม่มีบริการเช่นกัน การติดต่อต้องอาศัยแต่โทรเลขและจดหมาย ส่งข่าวให้ญาติที่อยู่ห่างไกล

ด้านสุขอนามัย เมื่อชาวบ้านเจ็บไข้ได้ป่วยจะมีวิธีการรักษาตามแบบชาวบ้าน โดยหมอชาวบ้านจะเป็นผู้หายาสมุนไพรตามบ้านและตามป่ามาใส่ยาให้กิน เพื่อรักษาโรคต่างๆ หรือหากเด็กในหมู่บ้านหนักแน่น แขนหัก ขาหัก จะมีหมอทางไสยศาสตร์มาเป่าเพื่อรักษา

ในสมัยก่อนถนนหนทางในหมู่บ้านจะเป็นถนนลูกรัง หน้าแล้งมีฝุ่น หน้าฝนจะเป็นโคลน ไปไหนมาไหนลำบาก ติดต่อดสื่อสารกันยาก น้ำประปาก็ไม่มีใช้ ใช้น้ำคลอง น้ำบ่อ ไฟฟ้าก็ไม่มีใช้ ต้องใช้ชี้ได้ ชี้ได้คือเชื้อที่ทำให้ติดไฟง่าย ทำให้เกิดแสงสว่าง หรือใช้ตะเกียงโดยใช้น้ำมันก๊าดเป็นเชื้อเพลิง

ปัจจุบันสังคมเปลี่ยนแปลงไป โดยเฉพาะช่วงทศวรรษที่ผ่านมา หมู่บ้านมีการพัฒนามากขึ้น และนำความเจริญมาสู่หมู่บ้าน ทำให้หมู่บ้านได้รับความสะดวกสบายกว่าสมัยก่อน เช่น ถนนหนทางในหมู่บ้านเปลี่ยนมาเป็นถนนคอนกรีต น้ำประปาและไฟฟ้ามีใช้กันทั่วทุกหลังคา การคมนาคมติดต่อดสื่อสารสะดวก มีทีวีวิดีโอข่าวสาร ดูนั่ง ดูละคร มีโทรศัพท์ส่วนตัวและโทรศัพท์สาธารณะหมู่บ้านไว้ติดต่อดสื่อสาร

บ้านนาหอ

บ้านนาหอตั้งอยู่ทางทิศเหนือของต้นน้ำหมัน ห่างจากตัวอำเภอด่านซ้ายมาด้านทิศเหนือราว ๗-๘ กิโลเมตร มีอาณาเขตติดต่อดังนี้

ทิศเหนือ ติดกับบ้านหนองผือ

ทิศใต้ ติดกับบ้านโพนหนอง

ทิศตะวันออก ติดกับภูเขากับบ้านห้วยตาด

ทิศตะวันตก ติดกับภูเขากับบ้านหนองลิ้ม อำเภอनावัง

ด้านภูมิอากาศของบ้านนาหอแต่ละช่วงฤดูแตกต่างกันมาก กล่าวคือ ช่วงฤดูร้อนอากาศจะร้อน ช่วงฤดูหนาวอากาศจะหนาวจัด

ด้านการสร้างบ้านเรือน สมัยก่อนการสร้างบ้านเรือนโดยทั่วไปจะสร้างเป็นกระท่อมหลังเล็กๆ มุงด้วยหญ้าคา ส่วนฝาและพื้นบ้านทำด้วยไม้ไผ่ หากครอบครัวใดมีฐานะดีจะสร้างบ้านด้วยเสาไม้จริงหรือเสาดั้งหิน ฝาบานตีด้วยไม้เนื้อแข็ง ส่วนหลังคาจะมุงแป้นเกล็ด

สถานที่สำคัญมีวัดศรีภูมิ ศาลเจ้าบ้าน (ตงหอ) ภูผาแดด เหตุที่เรียกว่าภูผาแดด เพราะตอนเช้าจะมีแสงแดดส่องไปยังภูผาแดดก่อนที่อื่น บริเวณภูผาแดดจะมีถ้ำตามคำบอกเล่าของคนเก่าคนแก่เล่าว่า ภายในถ้ำมีพระพุทธรูปและของมีค่าอยู่ในถ้ำ เมื่อถึงเดือนเจ็ดของทุกปี เจ้าพ่อกวณ เจ้าแม่นางเทียม พ่อแสน นางแตง และชาวบ้าน จะพากันขึ้นไปบนภูผาแดดเพื่อทำพิธีขอฟ้าขอฝนเป็นการสืบทอดมาจากบรรพบุรุษ ซึ่งปัจจุบันยังคงประกอบพิธีกรรมนี้

ด้านสาธารณูปโภค ย้อนหลังไปหลายสิบปี บ้านนาหอยังไม่มีไฟฟ้าใช้ เดิมชาวบ้านต้องอาศัยกระท่อมไม้บรรจุน้ำมันยางผสมเศษไม้ผุเป็นเชื้อเพลิง "กระบองชี้ได้" ต่อมามีการใช้ตะเกียงน้ำมันก๊าด ส่วนน้ำประปาก็ไม่มีเช่นกัน ชาวบ้านต้องอาศัยน้ำจากลำน้ำหมันและลำห้วยม่วงซึ่งไหลมาจากบนเขาห้วยม่วง รวมทั้งต้องขุดบ่อกักเก็บในยามแล้ง

ส่วนภาชนะใส่น้ำจะสานจากไม้ไผ่เอายางและหมันบดให้ละเอียดผสมกับ "ชีชี" มาทาไม้ไผ่ที่สานป้องกันรูรั่วเวลาตาก เรียกว่า คุ นอกจากนี้ยังมีเครื่องใช้ในครัวเรือนชนิดอื่น เช่น หม้อดินเผาสำหรับ

นั่งข้าวเหนียวและใส่แกงต้ม ส่วนถ้วยจานที่ใช้อย่างปัจจุบันก็ไม่มีจะตัดแปลงกะลามะพร้าวแทน รวมทั้งขันทำจากกะลามะพร้าวเช่นกัน

ถนนหนทางสมัยก่อนไม่มีอย่างที่เราเห็น ต้องอาศัยทางควายและทางเดินเกวียน เส้นทางคมนาคมเริ่มสะดวกเมื่อราวก่อนปี ๒๕๑๐ สมัย นายจัดสุระ เดโช เป็นนายอำเภอด้านซ้าย ขณะนั้นมี กองอำนวยการรักษาความปลอดภัยแห่งชาติหรือ กรป. กลาง โดยมี จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์เป็นผู้ริเริ่มให้บุกเบิกเส้นทางจากตัวอำเภอด้านซ้ายสู่บ้านปากหมันซึ่งเป็นที่ตั้งของกรป.กลาง เพราะเห็นว่าในอำเภอด้านซ้ายการเดินทางไม่สะดวก ทางอำเภอด้านซ้ายจึงร่วมมือกับกรป.กลาง บุกเบิกเส้นทางพร้อมทั้งขยายเส้นทางแต่ยังไม่ได้ลาดยาง คงเป็นหินลูกรัง

พ่อเฒ่าคนหนึ่งแห่งหมู่บ้านนาหอเล่าว่า ราวปี ๒๕๑๒ ได้ซื้อจักรยานยนต์มาขี่ ถนนยังเป็นลูกรัง กระทั่งปี ๒๕๒๒ ถนนสายนี้ถึงลาดยางเพียงบางช่วงไปถึงแค่บ้านโพธิ์หนอง จนปี ๒๕๓๓ ถึงลาดยางถึงบ้านปากหมัน

การปกครอง เดิมบ้านนาหอและบ้านเก่าขึ้นอยู่กับตำบลด้านซ้าย ก่อนแยกออกเป็นตำบล นาหอในราวปี พ.ศ. ๒๕๑๕ เนื่องจากมีประชาชนมากขึ้นจึงกระจายอำนาจสู่ท้องถิ่น ตั้งผู้ใหญ่บ้านและกำนัน

การจัดการด้านทรัพยากรน้ำในลุ่มน้ำหมัน

สิ่งที่เกริ่นไว้เบื้องต้นว่า ลำนํ้าหมันเกิดจากภูเขาคอนไก่ (ภูลมโล) ภูเขาภูนี้มีพื้นที่ครอบคลุม ๓ จังหวัด คือ จังหวัดเลย จังหวัดเพชรบูรณ์ และจังหวัดพิษณุโลก ไหลย้อนไปทางทิศเหนือ ผ่านตำบลกกสะทอน ตำบลด้านซ้าย ตำบลนาหอ ตำบลนาดี ไปบรรจบแม่น้ำเหืองที่ตำบลปากหมัน (ตำบลดังกล่าวที่อยู่ในเขตอำเภอด้านซ้ายทั้งหมด)

สภาพของลำน้ำ เป็นลำน้ำสายเล็กๆ และแคบ แต่มีน้ำไหลตลอดปี มีลำห้วยมากมายที่ไหลลงสู่ลำน้ำสายนี้ ต้นน้ำในช่วงที่น้ำไหลผ่านตำบลกกสะทอน สภาพพื้นที่เป็นภูเขาสูงต่ำลดหลั่นและสูงชัน มีแก่งและโขดหินติดต่อกันเป็นระยะทางไกล บางช่วงน้ำจะไหลลดโขดหิน หน้าแล้งจะมองไม่เห็นน้ำ (ชาวบ้านเรียกว่าน้ำตัน ตันแปลว่าลอด) ฤดูฝนน้ำไหลเชี่ยวมาก

สภาพของลำน้ำในช่วงที่ไหลผ่านตำบลด้านซ้าย คือ หมู่บ้านหัวนาโยง บ้านเหนือ บ้านเดิน บ้านหนองคู บ้านนาเวียง และบ้านนาหอ ตำบลนาหอ เป็นพื้นที่ราบ กระแสน้ำไหลไม่แรงนัก

ในอดีต (เมื่อ ๕๐-๖๐ ปีก่อน) ในหน้าฝนผู้คนจะใช้น้ำฝนที่รองจากหลังคาบ้านของแต่ละครัวเรือน เก็บใส่โอ่งใส่ตุ่มไว้ดื่มไว้ใช้จนตลอดฤดู (มีฝนตกตามฤดูกาล) ส่วนหน้าแล้งตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน-เดือนพฤษภาคม น้ำในลำน้ำหมันจะใสสะอาด ผู้คนที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมฝั่งน้ำนี้จะใช้น้ำในลำน้ำหมัน สำหรับดื่ม อาบ และซักล้างสิ่งของต่างๆ ได้ตลอดปี แต่ละหมู่บ้านจะมีทำนน้ำเป็นของตนเอง และมีเส้นทางลำน้ำเชื่อมกับถนนสายหลักของหมู่บ้าน ตอนเช้าของแต่ละวันคนในครัวเรือนจะนำ

ภาชนะ (คุ-ถัง) ลงไปตักน้ำในลำน้ำขึ้นมากักเก็บไว้ในโอ่งหรือตุ่ม (ส่วนมากเป็นหน้าที่ของฝ่ายหญิง) ให้พอดื่มกินได้ตลอดทั้งวัน จะมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับจำนวนผู้คนในครัวเรือน และตักน้ำสำหรับใช้มาเก็บไว้ในโอ่งหรือตุ่มอีกทีหนึ่ง เพื่อใช้ล้างถ้วยชามและภาชนะอื่นๆ ในครัวเรือน

การซักเสื้อผ้าและเครื่องนุ่งห่มอื่นๆ ชาวบ้านจะนำไปซักที่ทำน้ำในตอนเย็นทุกวัน ชาวบ้านทุกคนจะลงไปอาบน้ำที่ทำน้ำในหมู่บ้านของตนเอง ส่วนมากจะอาบน้ำวันละครั้ง คือ ตอนเย็นของแต่ละวัน หลังจากทำงานเหน็ดเหนื่อยมาแล้วทั้งวัน

การใช้น้ำในการเกษตร หน้าแล้ง ชาวบ้านจะปลูกพืชผัก เช่น หอม กระเทียม ผักชี ผักกาด กระหล่ำปลี กระหล่ำดอก เป็นต้น ตามริมฝั่งทั้งสองฟาก โดยใช้น้ำในลำน้ำหมันรดพืชที่ปลูกไว้ในหน้าฝน ชาวบ้านห้วยยาง บ้านเดิ่น บ้านเหนือ และบ้านหนองคู จะไม่ใช้น้ำในลำน้ำหมันช่วยในการทำนา เพราะที่นาอยู่สูงจากระดับน้ำและได้น้ำฝนจากลำห้วยที่ไหลจากภูเขาซึ่งมีปริมาณมากพอสำหรับการทำนาอยู่แล้ว แต่ชาวบ้านนาเวียง บ้านนาหอ ที่มีที่นาอยู่ใกล้ลำน้ำหมัน เขาจะใช้น้ำจากลำน้ำช่วยในการทำนา เรียกว่า นาน้ำพัด โดยการทำพัด (ระหัด) วิดน้ำเข้านา ซึ่งจะทำได้ปีละครั้ง คือ ในหน้าฝนเท่านั้น ในปัจจุบันยังพอมิพัดให้เห็นอยู่บ้าง

ระบบ "น้ำภูเขา"

ก่อนปี ๒๕๐๖ ชาวบ้านหนองคู บ้านเหนือ บ้านเดิ่น และบ้านห้วยยางใช้น้ำจากลำน้ำหมันสำหรับดื่ม อาบ และอื่นๆ หลังจากนั้นมา สุขาภิบาลด่านซ้ายได้จัดสร้างประปาภูเขาจากห้วยน้ำอูน (ห้วยน้ำอูน เป็นสาขาหนึ่งของห้วยน้ำศอกและลำน้ำหมัน ต้นน้ำอูนเกิดจากภูเขาในหมู่บ้านกกเหียนและบ้านก้างปลา ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของบ้านเดิ่น) โดยกั้นเป็นฝายน้ำล้น (ฝายคอนกรีต) บนภูเขาในเขตหมู่บ้านเดิ่น แล้วต่อท่อเหล็กเชื่อมติดต่อกันเข้ามาในหมู่บ้านเดิ่น บ้านหนองคู บ้านเหนือและบ้านห้วยยาง ให้ชาวบ้านใช้ดื่ม อาบ และอื่นๆ (ใช้น้ำจากธรรมชาติ ไม่ต้องผ่านกรรมวิธีทำน้ำให้สะอาดแต่อย่างใด เพราะชาวบ้านเชื่อว่า น้ำที่ไหลจากภูเขานั้นสะอาดอยู่แล้ว) สุขาภิบาลด่านซ้ายเก็บค่าบริการการใช้น้ำประปาภูเขาครัวเรือนละ ๒๐ บาทต่อเดือน

ต่อมาราวปี ๒๕๓๘ สุขาภิบาลด่านซ้ายได้โอนกิจการประปาภูเขาให้กับการประปาส่วนภูมิภาค สาขาด่านซ้าย การประปาส่วนภูมิภาคยังคงใช้น้ำจากห้วยน้ำอูนและน้ำจากถ้ำ น้ำหมันมาผลิตเป็นน้ำสะอาด จำหน่ายให้แก่ชาวบ้านในเขตเทศบาลตำบลด่านซ้ายไปทางทิศใต้ประมาณ ๖ กิโลเมตร หากเขื่อนนี้สร้างเสร็จ สามารถกักเก็บน้ำได้จำนวนหนึ่ง คงช่วยบรรเทาความเดือดร้อนจากภัยน้ำท่วมของหมู่บ้านได้เขื่อนได้ในระดับหนึ่ง

จึงเห็นได้ว่า คนสมัยก่อนการมาตั้งถิ่นฐานที่อยู่อาศัย การทำมาหากินจะต้องหาทำเลที่มีแหล่งน้ำ มีพื้นที่ทำการเพาะปลูกพืชต่างๆ มีพื้นที่ในการเลี้ยงสัตว์ ที่สำคัญที่สุดคือแหล่งน้ำ ไม่ว่าจะเป็นน้ำดื่ม น้ำใช้ในครัวเรือน น้ำที่ใช้ในการเพาะปลูก ชาวบ้านนาหอก็อาศัยแหล่งน้ำ คือลำน้ำหมัน สมัยก่อนผู้คนยังไม่มากจึงทำให้ลำน้ำหมันสะอาด สามารถใช้ดื่มได้ ครั้นต่อมาเมื่อมีผู้คนมากขึ้นจึงทำให้ลำน้ำหมัน

สกปรก ไม่สามารถใช้ดื่มได้ ชาวบ้านจึงหาวิธีทำน้ำดื่มโดยการขุดบ่อน้ำตามเชิงเขาที่มีน้ำซึมได้ดิน การทำการเกษตรต้องอาศัยลำน้ำห้วยบนภูเขาที่สูงแล้วทำร่องน้ำลงมาหาพื้นที่แปลงเกษตร น้ำห้วยบนภูเขาจะไหลตลอดปี ถ้าพื้นที่ทำการเกษตรอยู่ใกล้ลำน้ำ หนั้นชาวบ้านก็จะทำพัดเพื่อเอาน้ำขึ้นไปบนแปลงเกษตร ถ้าพื้นที่ทำการเกษตรอยู่สูงกว่าลำน้ำ หนั้น ก็อาศัยลำห้วยบนภูเขาที่สูงทำร่องน้ำไหลลงสู่แปลงที่ทำการเกษตร โดยอาศัยลำห้วยน้ำดับที่อยู่ด้านภูเขาแดด ปัจจุบันชาวบ้านก็ยังอาศัยลำห้วยน้ำดับนี้อยู่

“พัด” หรือระหัดวิดน้ำ

หมู่บ้านนาหอตั้งอยู่ติดกับแม่น้ำหมัน ที่นาทำการเกษตรก็อยู่ติดแม่น้ำหมัน การจะเอาน้ำจากแม่น้ำหมันขึ้นไปบนพื้นที่นา เมื่อสมัยก่อนยังไม่มีเครื่องยนต์สูบน้ำ ชาวบ้านนาหอจึงหาวิธีวิดน้ำขึ้นพื้นที่นา โดยการทำพัดหรือระหัดวิดน้ำ ทำด้วยไม้ไผ่ ใช้งานได้เพียง ๑ ปี เท่านั้น ถึงปีต่อไปก็ทำใหม่ ปัจจุบันนี้หมู่บ้านนาหอยังมีการทำพัดใช้อยู่

จึงกล่าวได้ว่าพัดมีประโยชน์หลายอย่างต่อชาวบ้านในลุ่มน้ำหมัน โดยเฉพาะเกษตรกรผู้ทำนา ได้อาศัยพัดวิดน้ำเพื่อทำนา ปลูกพืช และเลี้ยงสัตว์ได้อย่างเพียงพอ โดยไม่ต้องรอน้ำฝน ส่วนการใช้พัดทางการเกษตรจะใช้ได้เฉพาะคนที่มีความอยู่ใกล้ลำน้ำหมันเท่านั้น ห่างออกไปไม่สามารถใช้ได้เนื่องจากน้ำที่พัดขึ้นมาอาจส่งแรงไปไม่ถึง

พัดหรือระหัดวิดน้ำ ภูมิปัญญาท้องถิ่นวัฒนธรรมลุ่มแม่น้ำหมัน

ซึ่งปัจจุบันชาวบ้านยังคงใช้พัดนี้อยู่ที่บ้านนาเวียงและนาหอ

ขั้นตอนการทำพืด เริ่มต้นจากการตัดลำไม้ไผ่เป็นท่อนๆ ยาว ๒ เมตร แล้วนำมาดอกลงกลางลำน้ำห่มัน เป็นแนวสลับฟันปลา และวางรูปเจียงลงตามลำน้ำห่มัน ซึ่งเรียกกันว่า “ลงหลักห้วย” เพื่อให้ น้ำไหลไปทางเดียวกัน คือลงไปที่พืด พืดก็จะหมุนขึ้น พืดดอกลงหลักเสร็จแล้วค่อยนำใบมะพร้าวหรือ ปลายไม้ไผ่มาใส่ทับไว้ให้แน่นหนา ส่วนเสาทวนหรือแกนกลางทำจากแกนไม้เนื้อแข็งมีความยาว ประมาณ ๖-๗ เมตร เสาทวนนี้จะต้องมีความทนทานมาก

ขณะที่ตมพืดทำจากแกนไม้เนื้อแข็งมีความยาวประมาณ ๒ เมตร หนาประมาณ ๒๐ เซนติเมตร เป็นท่อนยาวกลม ตมจะต้องเจาะให้เป็นรูเพราะจะได้เอาธนูเสียบ โดยธนูทำจากไม้ที่อยู่ในไร่ จะเป็นไม้ อะไรก็ได้แต่ต้องมีอายุประมาณ ๑-๒ ปี ส่วนชื่อจะทำด้วยไม้ไร่เช่นกัน ทำเป็นวงกลม ใช้ไม้ไผ่ยาวมัดต่อกันเป็นวงล้อมกลม สำหรับกรงจะใช้ไม้ไผ่ที่เสียบกับตมจรดงพืดเป็นวงกลม

ส่วนใบพืดใช้ไม้ไผ่ผ่าสับเป็นซีกเล็กแล้วเอามาสานเป็นแพติดไว้เป็นระยะๆ ตรงกรงและชื่อ ระยะช่วงห่างให้เท่ากัน เสร็จแล้วติดด้วยไม้ไผ่เป็นท่อนยาวประมาณ ๑.๕๐ เมตร ไม้ไผ่นี้จะต้องทะลุ ปล้องออก เพื่อที่จะได้ตักน้ำ ขึ้นไปเทใส่รางน้ำซึ่งอยู่ข้างบนเรียกว่า “บั้งพืด”

ขณะที่บั้งพืดใช้ไม้ไผ่ตัดเป็นกระบอกยาวประมาณ ๒ ปล้อง และจะต้องทะลุปล้องแล้วเอามา มัดติดกับข้างใบพืด โดยมัดเป็นรูปเจียง เสร็จแล้วพืดก็จะหมุนไปเรื่อย ๆ ส่งน้ำไปตามรางน้ำ ซึ่งจะมีทั้ง รางน้ำสั้น คือรางน้ำที่รองน้ำจากบั้งพืด และรางน้ำยาว ก็คือต้องใช้ไม้ไผ่เป็นท่อนยาวที่ทะลุปล้องแล้วมา ต่อกันเป็นท่อนยาว ที่ส่งน้ำไหลไปหานา

นอกจากนี้ยังต้องทำแพพื้น คือพื้นน้ำข้างล่างตรงพืดหมุนจะต้องทำแพไว้ได้ เพราะกันน้ำเซพื้น โดยใช้ไม้ไผ่สับให้เป็นแพ (เรียกว่าฟาก) ปูลงพื้นดินในน้ำหรือจะใช้ไม้เป็นท่อนลำยาวก็ได้เหมือนกัน

จึงกล่าวได้ว่า พืดถูกนำมาใช้ประโยชน์เพื่อวิดน้ำทำนามานานแล้ว พืดจึงมีประโยชน์ต่อคนลุ่ม น้ำห่มันมาก เพราะนอกจากได้ใช้น้ำทำนาแล้วยังได้หาปูหาปลาได้ง่ายสะดวกสบาย เพราะเป็นแหล่งที่อยู่ อาศัยของสัตว์น้ำ เมื่อก่อนคนที่มิพืด เรียกได้ว่าเป็นคนที่มีฐานะดีมาก เพราะว่าได้ทำนามีน้ำทำนา ตลอดทั้งปี ไม่ต้องรอน้ำจากฝน ได้ทำนามีข้าวไว้กินและขายตลอดทั้งปี ปัจจุบันหลายครอบครัวในบ้าน นาเวียงและนาหอยังคงใช้พืดอยู่เช่นเดิม

การสร้างบ้านเรือนในชุมชนลุ่มน้ำห่มัน

ส่วนสภาพบ้านเรือนของชุมชนลุ่มน้ำห่มันทั้ง ๓ ชุมชนมีลักษณะคล้ายๆ กัน กล่าวคือ การ ดำรงชีวิตของคนรุ่นปู่ ย่า ตา ยาย เมื่อ ๖๐-๗๐ ปีก่อน การสร้างที่อยู่อาศัย วัสดุอุปกรณ์ในการก่อสร้าง ที่อยู่อาศัยหาได้จากป่าบริเวณรอบหมู่บ้านตรงบริเวณโคกั่ว (ปัจจุบันคือ โรงเรียนศรีสองรัก) หรือ บริเวณโคกน้อยที่ตั้งทหารพราน ภูแก่ชี้ควายบ้านนาว่า การขนไม้จากป่าสู่หมู่บ้านจะอาศัยแรงคน ช่วยกันแบกหาม ถ้าเกินกำลังคนก็อาศัยแรงงานสัตว์ (ควาย) เป็นพาหนะลากจูง

การปลูกบ้านแล้วแต่ฐานะของแต่ละครอบครัว ผู้มีฐานะดีจะสร้างบ้านถาวร เป็นเสาไม้เนื้อแข็ง (ไม้จริง) ถากเป็นเสากลมๆ พื้นแป้น ฝากระดาน (พื้นแป้น ฝาแป้น หมายถึง ไม้กระดานที่เลื่อยเป็นแผ่นๆ จากไม้เนื้อแข็ง) หลังคามุงด้วยแป้นเกร็ด (กระเบื้องไม้) บ้านเป็นทรงมะลิลา มีจั่ว มีระเบียบหน้าบ้าน กันฝาระหว่างห้องนอนกับระเบียบ มีประตู ๒ ข้าง เว้นห้องกลาง มีหน้าต่างด้านข้างเป็นช่องแคบๆ เรียกว่าป่องเอี่ยมหรือป่องเยียม ส่วนระเบียบด้านหน้าปล่อยโล่ง ห้องนอนโล่ง แต่จะใช้ผ้ากัน (ผ้าม่าน) กันเป็นห้องนอนของพ่อ-แม่และลูกอย่างเป็นสัดส่วน พื้นที่ของตัวบ้านจะมีขนาด ๔ X ๑๖ คอก ปลูกเรือนไฟ (เรือนครัว) แยกต่างหาก โดยสร้างฐานติดต่อกัน ระหว่างเรือนนอนกับเรือนไฟจะมีฮ้าน (ร้าน) โถงน้ำกิน ส่วนน้ำใช้แยกตั้งไว้ใกล้เรือนครัว น้ำกินน้ำใช้ได้จากลำน้ำห่มัน ใช้ภาชนะคุบบรรจุ (ตัก) หาบ ขึ้นมาใส่โถง น้ำกิน น้ำใช้ น้ำกินต้องรีบตักแต่เช้าๆ เพราะน้ำจะใสสะอาดดีในตอนเช้า

รั้วบ้าน (รั้ว) รอบบริเวณบ้านจะปลูกไม้มะเขือ (ไม้สับ) เป็นเสาหลัก ใช้ไม้ข้าวหลาม หรือไม้หางช้าง (ไม้ไผ่ชนิดหนึ่ง) เป็นโครงใช้ดอกมัด (ไม้ดอกทำจากไม้ไผ่ที่มีอายุไม่เกิน ๑ ปี) บ้านส่วนมากจะไม่มีรั้วจะปล่อยโล่งๆ สะดวกในการติดต่อของเพื่อนบ้านที่อยู่บ้านใกล้เคียง

ผู้มีฐานะปานกลางจะปลูกบ้านตามฐานะของตนเอง คือ วัสดุอุปกรณ์ที่ใช้จะเป็นไม้ไผ่ มี เฉพาะเสาเท่านั้นที่จำเป็นจะต้องใช้ไม้เนื้อแข็ง (เสาไม้แก่นหมายถึงไม้เนื้อแข็งที่ตายแล้ว ส่วนที่เป็นกระพี้หายไปเหลือเฉพาะแก่น ปลูกกัตกินยาก) พื้นฝาทำด้วยฟากใช้ไม้ไผ่สับแล้วเล็มเป็นแผ่นๆ ก่อนนำไปแช่น้ำเพื่อลดปริมาณน้ำตาลในเนื้อไม้ ป้องกันมอดกัตกิน ถือเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านที่ไม่ต้องใช้สารเคมีมีพิษ ไม้ไผ่นี้นะนำมาปูพื้นและกันฝา หลังคามุงด้วยหญ้าแฝก (แฝกคือหญ้าคา นำต้นที่มีความสูงประมาณ ๑ วา ทำเป็น "ตับ") การทำหลังคานั้นจะต้องทำให้เป็นทรงแหลมมีจั่ว ภาชนะดินเรียกว่า "แปลงูออก" (ออกเสียงที่จุมูก) ทั้งนี้เพื่อให้ฝนที่ตกลงมาไหลเร็วไม่ตกค้างบนหลังคา ป้องกันการผุพังของแฝก ให้มีอายุใช้การได้นานๆ การจัดตับบนหลังคาจะใช้ไม้ดอกผูกมัดติดกันให้แน่น บ้านประเภทนี้มีอายุใช้งานประมาณ ๑๐-๑๕ ปี ก็จะต้องซ่อมแซมทุกๆ ปี ส่วนเรือนครัวและเรือนไฟ จะปลูกแยกต่างหาก

ส่วนผู้ที่มีฐานะยากจนจะปลูกบ้านเป็นตуп (กระต๊อบ) วัสดุอุปกรณ์จะเป็นไม้ไผ่เกือบทั้งหมด เสาอาจจะเป็นไม้จริงหรือไม้แก่นล่อน หรือไม้ก็ไม้มอกปอกลั้ม ไม้จริงจะต้องทุบเปลือกออก หลังคามุงแฝก ใช้หวายหรือไม้ดอกผูกมัดกันโยก มีอายุการใช้งาน ๓-๕ ปี บ้านก็ชำรุดต้องซ่อมแซมหรือไม้ก็รื้อถอนปลูกสร้างใหม่

เป็นที่น่าสังเกตว่าการปลูกสร้างบ้านสมัยก่อนจะใช้หวายหรือไม้ดอกแทนตะปู การปลูกบ้านของคนยุคนั้นจะใช้แรงงานของคนในหมู่บ้าน อาจเป็นเพื่อนบ้านหรือญาติพี่น้องช่วยกันทำ จะจ่ายค่าจ้างเฉพาะส่วนที่ทำไม่เป็น เช่น บานประตูและหน้าต่างต้องจ้างคนจากที่อื่น บ้านส่วนใหญ่นิยมปลูกบ้านใต้ถุนสูง ใช้เป็นที่ผูกวัวควาย เล้าไก่ และตั้งที่ทอดผ้า เก็บฟืน และทำงานอื่นๆ ที่ต้องอาศัยร่มเงา ชาวบ้านจึงใช้ใต้ถุนบ้านได้สารพัดประโยชน์และคุ้มค่า

ปัจจุบันชาวบ้านในชุมชนลุ่มน้ำหมันมักไม่ใช่ไม้ในการสร้างบ้าน กลับหันมานิยมการปลูกบ้านด้วยการก่ออิฐฉาบปูน ใช้หลังคาโครงเหล็ก เว้นแต่ประตูหน้าต่างที่ยังคงใช้ไม้ ทั้งนี้เพราะชาวบ้านมองว่าการปลูกบ้านที่มีลักษณะแบบนี้ดูทันสมัยและน่าอยู่มากกว่า

บทที่ ๓

ประวัติศาสตร์และความทรงจำ

ประวัติศาสตร์และความทรงจำคือเหตุการณ์สำคัญๆ ในอดีตที่สัมพันธ์กับคนในชุมชนลุ่มน้ำหมั่น เป็นการสังเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากเอกสารสำคัญต่างๆ ทั้งจากส่วนกลาง คือ หนังสือและตำราทั่วไป รวมทั้งจากส่วนท้องถิ่น ที่นักประวัติศาสตร์ท้องถิ่นได้เรียบเรียงขึ้น นอกจากนี้ยังมีความทรงจำของคนท้องถิ่นที่มีการเล่าเรื่องถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่อีกหนึ่งอย่างไม่รู้จบ

ด้านซ้าย: บริบททางประวัติศาสตร์สังคม

หลักฐานแรกที่เป็นเครื่องยืนยันให้เห็นความสำคัญของ “ด้านซ้าย” ในฐานะเส้นทางเดินทางของคนสมัยโบราณระหว่างนครไทย เขตพิษณุโลก กับเมืองต่างๆ ในท้องถิ่นอีสานคือการค้นพบพระพุทธรูปหินทรายขนาดเท่าคน ๒ องค์ รูปแบบศิลปะทวารวดีแบบท้องถิ่นที่เขาสมอแครง เขตพิษณุโลก^๙ และการค้นพบหินแบบอีสานที่เมืองนครไทยสลักเป็นภาพนูนต่ำรูปสลูปลูกเหมือนที่พบบริเวณลุ่มแม่น้ำชีและลุ่มน้ำสาขา เช่น ในเขตวังสะพุง จังหวัดเลย รวมถึงการค้นพบเสมานิน วัดหน้าพระธาตุ สลักพระพุทธรูปนั่งขัดสมาธิเพชร ทำขึ้นในสมัยราชพุทธศตวรรษที่ ๑๙-๒๐ ลงมา แม้กระทั่งศิลปวัตถุรูปแบบศิลปะลพบุรีในราชพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ที่วัดกลาง เมืองนครไทย เป็นต้น

นอกจากนี้จารึกสุโขทัยหลักที่ ๑ ยังกล่าวถึงการติดต่อกับเมืองเวียงจันทน์ เวียงคำ ว่าในสมัยนั้น แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานของการเกิดบ้านเมืองในบริเวณที่เป็นเขตจังหวัดเลยในปัจจุบัน หากทว่าน่าจะเริ่มมีหมู่บ้านขึ้นประปราย เพราะอยู่ในเส้นทางโบราณที่ใช้ติดต่อระหว่างเมืองสำคัญของแคว้นสุโขทัยกับล้านช้าง คือ เมืองสระหลวงสองแคว ลุ่มน้ำน่าน และเมืองเวียงจันทน์ ลุ่มแม่น้ำโขงของภาคอีสานเหนือ เส้นทางโบราณที่ว่านี้คือเส้นทางที่ขึ้นไปตามลำน้ำแควน้อย ผ่านเมืองนครไทย จังหวัดพิษณุโลกไปยังอำเภอด่านซ้าย ก่อนต่อไปเขตอำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย เรื่อยไปจนถึงเวียงจันทน์และเวียงคำ เมืองซึ่งมีความสำคัญรองจากหลวงพระบาง ศูนย์กลางของอาณาจักรล้านช้างในสมัยนั้น

ต่อมาเมื่อราชอาณาจักรสยามเป็นปึกแผ่น มีศูนย์กลางอำนาจอยู่ที่แม่น้ำเจ้าพระยา ยังใช้เส้นทางนี้ติดต่อกับอาณาจักรล้านช้าง ผ่านขึ้นไปตามแม่น้ำป่าสัก ผ่านจังหวัดเพชรบูรณ์ เมืองหล่มเก่า และวกเข้าไปทางด่านซ้ายเส้นทางเดิม หรืออาจแยกขึ้นเหนือจากอำเภอวังสะพุง เป็นต้น

^๙ ศรีศักร วัลลิโภดม, แอ่งอารยธรรมอีสาน, ๒๕๓๓.

ขณะที่พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา* กล่าวว่ สมัยพระบรมไตรโลกนาถเรื่อยมาจนถึงสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ล้วนแสดงให้เห็นถึงการติดต่อกันระหว่างบ้านเมืองในลุ่มน้ำน่าน ผ่านนครไทยไปยังจังหวัดเลย อุดรธานี และบ้านเมืองทางฝั่งลาวด้วยกันทั้งสิ้น

ส่วนเอกสารที่กล่าวถึงกลุ่มชนใน "เซลียง-กัมพูช" มีอยู่ในเอกสาร ๒ เล่ม คือ จดหมายเหตุของบาทหลวงตาชาร์ด กับจดหมายเหตุของลาลูแบร์ ที่ทำการบันทึกปากคำของผู้รู้ในกรุงศรีอยุธยาว่าบรรพบุรุษของพระเจ้าอู่ทองมาจากทางเหนือ เหมือน "ตำนานสิงหนวัติ" แต่แตกต่างกันที่มีการระบุว่า "ผ่านเมืองนครไทย" ที่อยู่ทางตะวันออกเฉียงเหนือของเมืองพิษณุโลก แสดงว่าคนกลุ่มนี้เดินทางมาทางลุ่มแม่น้ำโขงเข้าสู่บริเวณลุ่มน้ำน่าน-ยม ตามเส้นทางคมนาคมที่มีอยู่ก่อน ตั้งแต่ยุคเหล็กสมัยก่อนประวัติศาสตร์ ราว ๒,๕๐๐ ปีมาแล้ว^๖

จริงอยู่แม้พงศาวดารกรุงศรีอยุธยา จดหมายเหตุของบาทหลวงตาชาร์ด และจดหมายเหตุของลาลูแบร์จะไม่กล่าวถึง "ด่านซ้าย" โดยตรง หากทว่าการเดินทางติดต่อระหว่างกลุ่มคนสองภูมิภาคนี้ที่ใช้เส้นทางผ่านนครไทยย่อมหมายความว่าต้องผ่านด่านซ้ายเช่นกัน ด้วยเหตุผลที่ว่าด่านซ้ายเปรียบเสมือน "ชุมทาง" ก่อนที่จะแยกไปตามท้องถิ่นต่างๆ นั่นเอง

สำหรับทัศนะของกลุ่มนักวิชาการท้องถิ่น^๗ สันนิษฐานว่า เมื่อไทยเราอพยพมาจากดินแดนตอนใต้ของประเทศจีน มาตามลุ่มแม่น้ำโขง โดยมาตั้งอาณาจักรลานนาไทยขึ้น และอีกทางหนึ่งมาตามลุ่มแม่น้ำโขงโดยมาตั้งอาณาจักรลานนาก่อนที่จะเข้ามาสู่แคว้นสุวรรณภูมิ ซึ่งเดิมแคว้นนี้เป็นที่อยู่ของขอมมอญ ละว้า และขอมได้แผ่อำนาจเขตปกครองแคว้นสุวรรณภูมิเอาไว้ทั้งหมด ดังนั้น เมื่อไทยอพยพเข้ามาสู่ดินแดนตอนใต้จึงต้องมาอยู่ภายใต้การปกครองของขอม

ชาวไทยที่มาอยู่เมืองด่านซ้าย คงเป็นชาวไทยที่อพยพมาตามสายลุ่มแม่น้ำโขง คือดินแดนอาณาจักรลานช้าง ชาวไทยกลุ่มนี้มีพ่อขุนบางกลางหาวและพ่อขุนผาเมืองเป็นหัวหน้า (พ่อขุนบางกลางหาวและพ่อขุนผาเมืองเชื่อว่าเป็นเชื้อสายราชวงศ์สิงหนวัติ) พ่อขุนบางกลางหาวและพ่อขุนผาเมืองนำไพร่พลข้ามลำน้ำเหืองแล้วเดินทางมาตามลำน้ำหมัน จนถึงบริเวณซึ่งเป็นที่ราบกว้างจึงได้หยุดพักพลและตั้งชุมชนขึ้นที่หมู่บ้านเก่า (ขณะนี้หมู่บ้านอยู่ในเขตตำบลนาหอ อำเภอด่านซ้าย) จากนั้นพ่อขุนผาเมืองได้ไปตั้งเมืองด่านขวาขึ้น (ขณะนี้หมู่บ้านร้างอยู่ระหว่างหมู่บ้านนาเบ๊ย กับหมู่บ้านหวนาแหลม ตำบลนาหอ มีปรากฏซากวัดเก่าแก่ให้เห็นอยู่จนถึงทุกวันนี้) ส่วนพ่อขุนบางกลางหาวได้ตั้งเมืองด่านซ้ายขึ้นที่บ้านนาหอ ตำบลนาหอ แล้วจึงย้ายมาตั้งอยู่ที่บริเวณหนองคูหรือบ้านด่านซ้ายปัจจุบัน

* ศรัศกร วัลลิโภดม, เรื่องเดียวกัน, ๒๓๙-๒๔๐.

^๖ สุจิตต์ วงษ์เทศ, เอกสารเรื่องชำระประวัติศาสตร์แคว้นสุโขทัย กรณี เมืองพิษณุโลก, ๒๕๔๖, หน้า ๔๐-๔๑.

^๗ สารสารทัศนันทน์, พระธาตุศรีสองรักและเมืองด่านซ้าย, ๒๕๒๘, สมชาย พุ่มสะอาด และประเสริฐ

สีวานันท์, ๗๓ จังหวัด เล่ม ๓, ๒๕๒๙ : ๕๓๐-๕๓๑

ต่อมาพ่อขุนผาเมืองพาไพร่พลอพยพไปสร้างเมืองอาศัยอยู่ชั่วคราวอีกหลายแห่ง แต่เมืองเหล่านั้นคงไม่เหมาะสำหรับจะให้คนจำนวนมากอาศัยอยู่ได้ เพราะสิ่งแวดล้อมไม่อำนวยจึงอพยพลงมาทางใต้ สร้างเมืองใหม่ขึ้นมาคือ เมืองราด^๑

ส่วนพ่อขุนบางกลางหาวพาผู้คนอพยพไปอยู่ที่เมืองบางยาง (ปัจจุบันคืออำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก) ส่วนเมืองด่านซ้ายภายหลังที่พ่อขุนบางกลางหาวอพยพไปแล้วยังคงตั้งเป็นเมืองตลอดมากระทั่งก่อน พ.ศ. ๑๘๐๐ (ราว พ.ศ. ๑๗๙๗) พ่อขุนบางกลางหาวเจ้าเมืองบางยางกับพ่อขุนผาเมืองเจ้าเมืองราด ได้ร่วมทำการรบกับขอมจนมีชัยชนะ ยึดแคว้นสยมาจากหัวหน้าขอมชื่อว่า “โชนลัมพง” แล้วตั้งราชอาณาจักรไทยขึ้น มีกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีตั้งแต่ พ.ศ. ๑๘๐๐ เป็นต้นมา เมื่อขึ้นครองราชสมบัติ พ่อขุนบางกลางหาวจึงเปลี่ยนพระนามเป็นพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ ปฐมกษัตริย์ผู้ครองกรุงสุโขทัย

ขณะที่พ่อขุนบางกลางหาวตั้งตนเป็นใหญ่อยู่ที่นครบางยาง สันนิษฐานว่าได้ตั้งเมือง “ด่านซ้าย” เป็นเมืองหน้าด่านทางด้านตะวันออก แบบราชธานีของไทยสมัยโบราณ ที่ต้องมีเมืองหน้าด่านอยู่ทั้งสี่ทิศ และเมืองด่านซ้ายก็อยู่ไม่ไกลจากนครบางยางนัก หากเดินอย่างแข็งขันวันเดียวก็ถึง

ด่านซ้ายคงตั้งเป็นเมืองเพื่อประชิดแดนขอมมาแต่ครั้งนั้น แต่เนื่องจากภูมิประเทศประกอบไปด้วยภูเขา พื้นที่ราบมีจำกัด ผู้คนที่อพยพมาจึงมีจำนวนน้อย เมืองที่ตั้งจึงยังคงเป็นเมืองที่เล็กตลอดมา

ในขณะที่คำว่า “ด่านซ้าย” ได้มีผู้สันนิษฐานว่า เป็นเพราะเมืองด่านซ้ายอยู่ทางซ้ายของเมืองบางยาง บางกระแสว่าเป็น “ด่านข้าง” ทั้งนี้คงมาจากที่ตั้งของเมืองนี้อยู่ต่อแดนอาณาจักรล้านช้างอันเป็นที่ช้างป่าอาศัยเดินทางไปมา และที่ตั้งของเมืองก็มีช้างลงกินใบอยู่ก่อน (ที่ใกล้เนินนาข้าวซึ่งเป็นที่ตั้งของสถานีตำรวจภูธรชายแดน) ดังนั้นจึงได้ตั้งชื่อว่า “เมืองด่านข้าง” จนเมื่อกลายมาเป็นเมืองหน้าด่านของพ่อขุนบางกลางหาวจึงเปลี่ยนมาเป็นเมือง “ด่านซ้าย” เพราะเป็นด้านที่อยู่ทางซ้ายของเมืองบางยางเมื่อหันหน้าไปทางทิศใต้ ดังที่กล่าวมาแล้ว

อย่างไรก็ตาม แม้ข้อสรุปประเด็นทางประวัติศาสตร์ยังมีข้อเสนอกที่ขัดแย้งกันในส่วนของที่ตั้งของเมืองต่างๆ หากทว่าข้อถกเถียงและการนำเสนอของนักวิชาการเหล่านี้ ก็ทำให้เห็นว่า ด่านซ้ายคือเมืองหนึ่งที่ตั้งอยู่บนเส้นทางการค้าโบราณของคนสมัยก่อน ที่ใช้เดินทางติดต่อระหว่างแอ่งที่ราบอีสานและลาวกับพื้นที่ในที่ราบลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนเหนือ อันเป็นศูนย์กลางความเจริญของสยามประเทศในอดีต

ขณะที่ศิลาจารึกพระธาตุศรีสองรัก^๒ พ.ศ. ๒๑๐๖ ของเมืองด่านซ้าย จังหวัดเลย แสดงให้เห็นว่าอำนาจทั้งสองฝ่าย (อาณาจักรสยามกับลาวล้านช้าง) กำลังแพร่อิทธิพลอยู่นั้น ส่งผลกระทบต่อกันใน

^๑ นักวิชาการท้องถิ่นกลุ่มนี้สันนิษฐานว่า เมืองราดเป็นเมืองศรีเทพ เขตท้องที่อำเภอศรีเทพและอำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์

^๒ อ้างจาก, ยูนิมาภิ มาชูฮารา, ราชอาณาจักรลาวล้านช้าง, ๒๕๔๐, หน้า ๗๐.

อาณาบริเวณระหว่างแม่น้ำเหืองกับแม่น้ำป่าสักตอนบน อาจกล่าวได้ว่าเพชรบูรณ์เป็นที่มั่นสำคัญแห่งหนึ่งของอาณาจักรอยุธยา สำหรับป้องกันการล่งล้ำเข้ามาของอาณาจักรล้านช้าง พร้อมกันนั้นเส้นทางตามแม่น้ำป่าสักน่าจะเป็นเส้นทางการค้าอันสำคัญ ซึ่งนำของป่านานาชนิดในลุ่มแม่น้ำโขงและน้ำเหืองเข้ามาอยุธยาในยามปกติด้วย

ดังนั้นด่านซ้ายจึงเปรียบเสมือนมุมหนึ่งของเครือข่ายทางเศรษฐกิจระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๒๒-๒๓ ที่มีรูปทรงสามเหลี่ยม เพราะศิลาจารึกพระธาตุศรีสองรักแสดงให้เห็นว่า กลางพุทธศตวรรษที่ ๒๒ อำนาจทางการเมืองของล้านช้างกับอาณาจักรอยุธยาได้บรรจบกันในบริเวณแม่น้ำเหืองกับลุ่มแม่น้ำป่าสักตอนบน แต่ความจริงแล้ว อาณาจักรล้านช้างเชื่อว่าเพิ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับบริเวณดังกล่าวในขณะนั้นเท่านั้น เพราะเมื่ออาณาจักรได้เวียดมารุกรานหลวงพระบาง (พ.ศ. ๒๐๒๒) พระเจ้าไชยจักรพรรดิแผ่นดินแก้ว (พ.ศ. ๑๙๘๕-๒๐๒๓) แห่งอาณาจักรล้านช้าง หลบหนีลงเรือล่องมาเมืองเชียงคาน จังหวัดเลย ขณะเดียวกัน ท้าวแท่นคำ โอรสของพระเจ้าไชยจักรพรรดิแผ่นดินแก้วก็ได้ครองเมืองด่านซ้ายอีกด้วย แสดงว่าอย่างช้าที่สุด ในราวครึ่งหลังพุทธศตวรรษที่ ๒๑ บริเวณลุ่มน้ำเหืองได้เข้ามาอยู่ภายใต้อิทธิพลของอาณาจักรล้านช้างแล้ว^{๙๐}

จากข้อเสนอดังกล่าวจึงเป็นไปได้ว่า บริเวณดังกล่าวซึ่งรวมถึง "ด่านซ้าย" น่าจะมีบทบาททางเศรษฐกิจมาช้านาน ในฐานะที่เป็นจุดเชื่อมโยงเมืองหลวงพระบางกับเมืองในลุ่มแม่น้ำป่าสักและลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่าง ซึ่งสอดคล้องกับประวัติความเป็นมาของอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย^{๙๑} ที่ว่าอำเภอนี้เดิมเป็นเมืองโบราณตั้งขึ้นในสมัยอยุธยา อาจตั้งขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (พ.ศ. ๒๐๙๑-๒๑๑๑) เพื่อใช้เป็นที่รวบรวมพลและอำนวยความสะดวกแก่ประชาชนพลเมืองทั้งฝ่ายกรุงศรีอยุธยาและกรุงศรีสัตนาคนหุต ที่ถูกเกณฑ์มาสร้างพระธาตุศรีสองรัก เพราะปรากฏในศิลาจารึกว่าพระธาตุองค์นี้ต้องใช้เวลาก่อสร้างนานถึง ๓ ปี จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องจัดหาที่พักอาศัยให้แก่ราษฎรจำนวนมาก

สมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ แห่งกรุงศรีอยุธยา เมืองด่านซ้ายยังมีบทบาทสำคัญทางประวัติศาสตร์ กล่าวคือสมัยพระเจ้าตะเบงชเวตี้พระเจ้าแผ่นดินพม่าได้ยกกองทัพมาตีกรุงศรีอยุธยา พระมหาจักรพรรดิยกกองทัพออกรบเพื่อป้องกันพระนครและได้สูญเสียพระศรีสุริโยทัยพระมเหสีไปในขณะที่ชนช้างกับพระเจ้าแปรแม่ทัพหน้าของพระเจ้าตะเบงชเวตี้ ต่อมาเมื่อพระเจ้าตะเบงชเวตี้สิ้นพระชนม์ พระเจ้าบุเรงนองได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินสืบต่อมา ทางพม่ากำลังเข้มแข็งยิ่งขึ้น หาเรื่องตีกรุงศรีอยุธยา โดยแต่งพระราชสาส์นมาขอช้างเผือกจากไทย แต่ไทยไม่ยอม จึงเกิดศึกหลายคราว

^{๙๐} เพิ่งอ้าง.

^{๙๑} กาญจนา สอนประดิษฐ์, ฝัตาโชน ศึกษาเฉพาะกรณีอำเภอด่านซ้าย วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิตไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ มหาสารคาม, ๒๕๓๓.

ฝ่ายกรุงศรีอยุธยา มีสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเป็นพระเจ้าแผ่นดิน และกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) มีพระเจ้าไชยเชษฐาเป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อเห็นพม่ามีกำลังเข้มแข็งจึงอยากได้พันธ-มิตร เพื่อร่วมกันรบพม่า ทั้งสองนครจึงทำสัญญาทางพระราชไมตรี โดยร่วมใจกันสร้างพระเจดีย์องค์หนึ่งขึ้น ที่เมืองด่านซ้าย เมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๓ ตรงกับปีวอก โทศก จุลศักราช ๙๒๒ และสร้างเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๑๐๖ ตรงกับปีกุน เบญจศก จุลศักราช ๙๒๕ เพื่อเป็นสักขีพยานแห่งการทำสัญญาทางพระราชไมตรี และเป็นเครื่องหมายเขตแดนระหว่างสองพระนครพระเจดีย์องค์นี้จึงได้ชื่อว่า “พระธาตุศรีสองรัก”

เป็นที่น่าสังเกตว่า การสร้างพระเจดีย์ต้องใช้เวลานาน จำเป็นต้องเกณฑ์ราษฎรทั้งชาวไทยและลาวมาช่วยกันสร้าง ผู้คนที่ถูกเกณฑ์มานี้จึงจำเป็นต้องสร้างบ้านเรือนและไร่นา เกิดเป็นหมู่บ้านต่างๆ รอบๆ บริเวณองค์พระธาตุ เช่น หมู่บ้านนาไทย (ชาวไทยกรุงศรีอยุธยา) บ้านนาเวียง (ชาวเวียงจันทน์) และบ้านนาผ้าขาว (คือพวกพระสงฆ์และพราหมณ์ที่มาช่วยทำพิธีสร้างพระเจดีย์นี้) หมู่บ้านต่างๆ เหล่านี้จึงปรากฏอยู่ในปัจจุบัน^{๙๖}

ล่วงเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์ เมืองด่านซ้ายจัดเป็นเมืองอยู่ในเขตภาคเหนือมาโดยตลอด จนกระทั่งในปี พ.ศ. ๒๔๓๓ ตรงกับสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า การปกครองแผ่นดินแบบแบ่งเมืองตามฐานะเมืองเอก โท ศรี และจัตวา หัวเมืองใหญ่มีอำนาจควบคุมหัวเมืองน้อยนั้นยังมีดินแดนที่อยู่ห่างพระเนตรพระภรณ์อีกมาก ทั้งที่ยังห่างไกลความเจริญ ประกอบกับในช่วงเวลาดังกล่าว ดินแดนอินโดจีนกำลังถูกรุกรานจากประเทศมหาอำนาจล่าเมืองขึ้น ฝรั่งเศสเข้ายึดครองประเทศเวียดนามและประเทศกัมพูชา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีตราสารโปรดเกล้าฯ ให้จัดการบริหารราชการส่วนภูมิภาคขึ้นใหม่ โดยได้รวมหัวเมืองเอก โท ศรี และจัตวา เข้าด้วยกันแล้วแบ่งออกเป็น ๔ กองใหญ่ หรือเรียกกันว่าหัวเมืองลาว ๔ ฝ่าย ซึ่งประกอบด้วยหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก หัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเฉียงเหนือ หัวเมืองลาวฝ่ายเหนือและหัวเมืองลาวฝ่ายกลาง^{๙๗}

เฉพาะหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือได้รวมเมืองต่างๆ ๕๔ เมือง เข้าด้วยกันรวมเรียกกันว่าหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือ ในจำนวนเมืองที่อยู่ในหัวเมืองลาวฝ่ายเหนือนี้มีเมืองด่านซ้ายรวมอยู่ด้วย ในเอกสารตราตั้งซึ่งเป็นหนังสือสำคัญที่เจ้ากระทรวงประทับตราส่งไปยังหัวเมืองต่างๆ เรียกว่า “เมืองด่านซ้าย” ขึ้นกับเมืองหล่มสัก ต่อมาในช่วง พ.ศ. ๒๔๓๕ มีการปฏิรูปการปกครองท้องถิ่นออกเป็นมณฑล จึงได้โอนเมืองด่านซ้ายมาขึ้นกับมณฑลพิษณุโลก จนกระทั่ง พ.ศ. ๒๔๕๐ จึงโอนมาสังกัดจังหวัดเลย^{๙๘}

^{๙๖} สุตารา สุขายา และปาริชาติ เรื่องวิเศษ. เลย. ๒๕๓๔, หน้า ๒๒-๒๓.

^{๙๗} เดิม วิกาศย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์ลาว. ๒๕๓๐, หน้า ๓๔๗-๓๖๔.

^{๙๘} เพิ่งอ้าง.

ในทัศนะของชาวบ้านทั่วไป เดิมมักเข้าใจกันว่าเมืองด่านซ้ายเป็นดินแดนที่อยู่ในเขตภาคเหนือ เช่นเดียวกับเมืองหล่มสัก เมืองนครไทย และเมืองพิษณุโลก เพราะจากหลักฐาน^{๑๑} ปรากฏว่า ก่อนหน้านั้น คือสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ มีหลักฐานบันทึกว่า จังหวัดเลยมี ชุมชนหนาแน่นขึ้นทั้งหมด ๓๓ ชุมชน ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ พัฒนาขึ้นเป็นอำเภอต่างๆ คือ อำเภอภูผาแดง (ปัจจุบันเป็นอำเภอเมือง) อำเภอท่าลี่ และอำเภอนากอก อำเภอต่างๆ เหล่านี้ขึ้นอยู่กับมณฑลอูตร ส่วนเมืองเชียงคานขึ้นอยู่กับเมืองพิชัย วังสะพุงขึ้นอยู่กับหล่มสัก ขณะที่ด่านซ้ายจะขึ้นอยู่กับมณฑลพิษณุโลก

ต่อมาเมื่อลัทธิล่าอาณานิคมเข้ามามีอิทธิพลตามประเทศต่างๆ ในภูมิภาคอินโดจีน เมืองด่านซ้ายจึงตกอยู่ภายใต้การปกครองของฝรั่งเศสอยู่ระยะหนึ่ง เมื่อครั้งไทยเสียดินแดนฝั่งขวาของแม่น้ำโขง ซึ่งอยู่ตรงข้ามกับหลวงพระบางให้แก่ฝรั่งเศส ตามสนธิสัญญาระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ซึ่งตกลง ณ กรุงปารีส ลงวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ ค.ศ. ๑๙๐๔ (พ.ศ. ๒๔๖๖ หรือ ร.ศ. ๑๒๒) เนื่องจากการวัดเขตแดนจากแม่น้ำโขงมาตามลำแม่น้ำเหือง พอมาถึงตอนลำแม่น้ำหมันไหลตกแม่น้ำเหืองก็วัดวกเข้ามาตามลำน้ำหมันอีก เมืองด่านซ้ายซึ่งตั้งอยู่ทางฝั่งซ้ายของลำแม่น้ำหมันจึงตกเป็นของฝรั่งเศส ขณะนั้นเมืองด่านซ้ายตั้งเป็นอำเภอได้ไม่นาน ทางฝ่ายไทยจึงได้ย้ายที่ทำการของอำเภอไปอยู่บ้านนาขามป้อม ตำบลร่องจิก อำเภอภูเรือ (สมัยนั้นพื้นที่เขตอำเภอภูเรือขึ้นกับอำเภอด่านซ้าย) เป็นการชั่วคราว และเรียกว่าอำเภอนาขามป้อม

ต่อมาไทยได้ทำสนธิสัญญากับฝรั่งเศสอีกครั้ง ลงวันที่ ๒๓ มีนาคม ค.ศ. ๑๙๐๗ (พ.ศ. ๒๔๔๙ หรือ ร.ศ. ๑๒๕) โดยไทยยอมยกเมืองพระตะบอง เสียมราฐ และศรีโสภณ ให้แก่ฝรั่งเศส ฝ่ายฝรั่งเศสยอมคืนเมืองด่านซ้าย เมืองตราด และเกาะทั้งหลายที่อยู่ใต้แหลมสิงลงไปจนถึงเกาะกูดให้แก่ไทย ดังนั้นเมืองด่านซ้ายจึงคืนมาเป็นของไทย โดยนับแห่งสนธิสัญญาฉบับดังกล่าวรวมเวลาที่เมืองด่านซ้ายตกเป็นของฝรั่งเศสอยู่ ๓ ปี ๑ เดือน ๑๐ วัน

เจ้าเมืองคนสุดท้ายของเมืองด่านซ้ายคือ พระแก้วอาสา (ทองแสง) ซึ่งก่อนที่เมืองด่านซ้ายจะตกเป็นของฝรั่งเศสไม่กี่ปีได้อพยพไปอยู่ที่บ้านหาดแดง แขวงเมืองแก่นท้าว (ปัจจุบันอยู่ในเขตประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว) และเมื่อเมืองด่านซ้ายเป็นของฝรั่งเศส พระแก้วอาสาได้กลับมาเป็นเจ้าเมืองด่านซ้ายอยู่ชั่วขณะหนึ่ง พอเมืองด่านซ้ายกลับมาเป็นของไทยแล้ว พระแก้วอาสาก็กลับไปอยู่บ้านหาดแดงอีก และถึงแก่อนิจกรรมที่นั่น

เมื่อทางการประกาศพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ. ๑๑๖ (พ.ศ. ๒๔๔๐) จึงเปลี่ยนการปกครองแบบเดิมมาเป็นแบบเทศาภิบาล แบ่งท้องที่ออกเป็นมณฑล เมือง อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน เมืองด่านซ้ายได้เปลี่ยนฐานะเป็นอำเภอด่านซ้าย โดยนับแห่งพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ดังกล่าวจึงขึ้นอยู่

^{๑๑} ธวัช ปุณณมทก, ศิลาจารึกอีสาน, ๒๕๓๒, หน้า ๑๙๗

ในมณฑลพิษณุโลก ต่อมาอำเภอด่านซ้ายได้โอนมาอยู่ในเขตการปกครองของจังหวัดเลยเมื่อ พ.ศ. ๒๕๔๐ ตามประกาศของกระทรวงมหาดไทย ลงวันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๕๔๐ และยังคงตั้งอยู่ในเขตการปกครองของจังหวัดเลยมาจนกระทั่งถึงปัจจุบัน

จึงเห็นได้ว่าหลังจากลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกได้เบ่งบานในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ส่งผลให้รัฐไทยต้องปรับเปลี่ยนนโยบายในการบริหารประเทศให้ทัดเทียมอารยประเทศ นับจากสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อยมา จนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีการปฏิรูปการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมครั้งใหญ่ อาทิ การแบ่งเขตการปกครองเป็นหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ และจังหวัด ดังที่กล่าวมาแล้ว หรือการปฏิรูปการศึกษาที่เร่งส่งเสริมให้สร้างโรงเรียนประชาบาลในทุกหมู่บ้านที่มีวัด รวมทั้งส่งเสริมให้ประชาชนเร่งผลิตผลทางการเกษตรเพื่อส่งออก ทำให้เกิดพืชเศรษฐกิจ อาทิ ข้าวโพด ถั่วลิสง มันสำปะหลัง และอ้อย เป็นต้น ขยายตัวไปทั่วหัวระแหง เป็นต้น โดยทั้งหมดอยู่ภายใต้การกำกับดูแลจากรัฐส่วนกลาง

อย่างไรก็ตามนโยบายดังกล่าวกลับส่งผลกระทบกับด้านซ้ายในแง่ภูมิศาสตร์การปกครอง กล่าวคือ มีการกำหนดขอบเขตของอำเภอ ตำบล และหมู่บ้านขึ้นใหม่ ขณะเดียวกันก็แต่งตั้งผู้นำการปกครองอย่างเป็นทางการทั้งนายอำเภอ กำนัน และผู้ใหญ่บ้าน รวมทั้งมีการสร้างโรงเรียนประชาบาลด้านซ้าย และก่อตั้งสร้างงานสาธารณสุข ตรงข้ามกับการสร้างถนนหนทาง และสาธารณูปโภคต่างๆ อาทิ ไฟฟ้าและประปา กับพัฒนาในช่วงหลังหรือในยุคปัจจุบัน

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การพัฒนาด้านสาธารณูปโภคพื้นฐานดังกล่าวน่าจะเป็นผลพวงมาจากการที่ทางการประกาศใช้แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ช่วงปี พ.ศ. ๒๕๐๐ โดยมีวัตถุประสงค์ที่จะพัฒนาให้ประชาชนมีสภาพความเป็นอยู่ที่ดี แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๑ นั้นระบุวัตถุประสงค์สำคัญ คือ การยกมาตรฐานการครองชีพของประชาชนให้มีระดับสูงขึ้นกว่าเดิม ด้วยการระดมและใช้ทรัพยากรเศรษฐกิจของประเทศให้เป็นประโยชน์มากที่สุด เพื่อขยายการผลิตและเพิ่มพูนรายได้ประชาชาติได้รวดเร็วยิ่งขึ้น หรือจะกล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นการเพิ่มปริมาณสิ่งของและให้บริการแก่ประชาชนแต่ละคนให้สูงมากขึ้น อันเป็นทางช่วยให้ประชาชนสามารถดำรงชีพอยู่ได้ด้วยความสะดวกทั้งในด้านวัตถุและด้านจิตใจ

นับแต่นั้นมา เมืองด่านซ้ายก็อยู่ในการปกครองของจังหวัดเลยมาจนถึงปัจจุบัน ในปี พ.ศ. ๒๕๑๑ ได้มีการแยกพื้นที่การปกครองในอำเภอด่านซ้ายส่วนหนึ่งออกมาเป็นอำเภอภูเรือ ในปี พ.ศ. ๒๕๑๓ ได้แยกพื้นที่การปกครองบางส่วนออกมาเป็นอำเภอนาแห้ว^{๖๖}

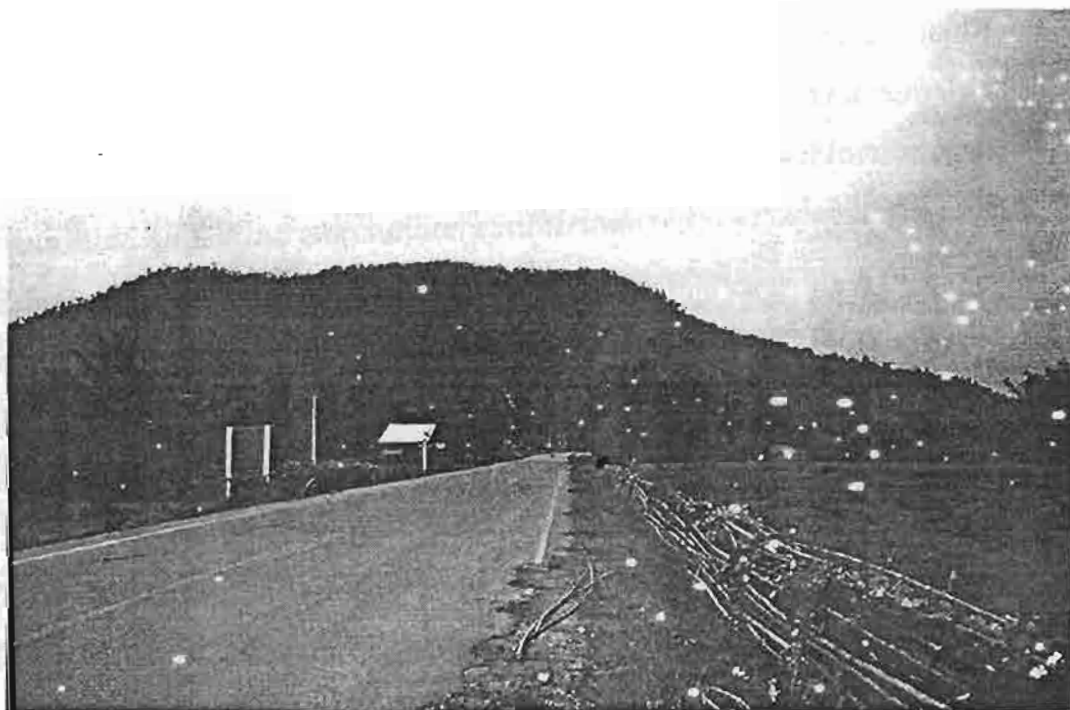
อีกตัวอย่างหนึ่งคือยุคที่ลัทธิคอมมิวนิสต์กำลังเฟื่องฟู พื้นที่ด่านซ้ายและอำเภอใกล้เคียงหลายส่วนก็ตกอยู่ในพื้นที่สีชมพู (ที่ช่องสุ่มของผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์) ฝ่ายรัฐพยายามใช้นโยบายต่างๆ

^{๖๖} สำนักงานอำเภอด่านซ้าย, เอกสารประกอบรายงานอำเภอ, ๒๕๓๕ : ๕.

มากมายเพื่อกำจัดลัทธิดังกล่าวให้หมดไป ยุทธวิธีหนึ่งคือการสร้างเส้นทางคมนาคม การส่งกระแสไฟฟ้า ระบบน้ำ และบริการสาธารณสุขให้ถึงยังพื้นที่สี่ชมพู ช่วงเวลานั้นเอง ถนนหนทางและความเจริญต่างๆ จากเมืองได้ไหลทะลักสู่หมู่บ้านมากมาย รวมทั้งพื้นที่ในอำเภอด่านซ้ายด้วยเช่นกัน

แม้กระทั่งการที่รัฐพยายามผลักดันนโยบายส่งเสริมการท่องเที่ยว เพื่อเสริมรายได้ในยามที่เศรษฐกิจของประเทศตกต่ำ เช่น แผนพัฒนาฯ ฉบับที่ ๕ ช่วงปี ๒๕๓๐-๒๕๓๕ มีการประกาศเป็นปีส่งเสริมการท่องเที่ยวไทย พร้อมทั้งพัฒนาและปรับปรุงแหล่งท่องเที่ยวต่างๆ มากมายรวมทั้งพื้นที่ในจังหวัดเลยที่สมบูรณ์ไปด้วยแหล่งท่องเที่ยวทางธรรมชาติและวัฒนธรรม^{๑๑} และการละเล่นผีตาโขนในงานบุญหลวงด้านซ้ายก็ถูกเปิดตัวให้สังคมทั้งระดับประเทศและโลกได้รับรู้กันอย่างกว้างขวาง กลายเป็นงานประเพณีที่ถูกบรรจุอยู่ในแผนส่งเสริมการท่องเที่ยวของการท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย

ดังนั้นการจะทำความเข้าใจต่อสภาพการณ์การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมในอำเภอด่านซ้ายในรอบครึ่งศตวรรษหลัง กรอบแนวคิดเรื่องแผนพัฒนาประเทศที่สืบเนื่องจากแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนกระทั่งมีการนำแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติในรัชกาลปัจจุบัน นำมาใช้เป็นแนวทางสืบค้นและทำความเข้าใจพัฒนาการทางประวัติศาสตร์สังคมร่วมสมัยของวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมันในเขตอำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย ให้เข้าใจยิ่งขึ้น

ถนนสายด่านซ้าย-ปากหมัน

ผลของการพัฒนาอันเนื่องมาจากการปราบปรามผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์เมื่อ ๓๐ ปีก่อน

^{๑๑} การท่องเที่ยวแห่งประเทศไทย, การติดตามและประเมินผลโครงการปีท่องเที่ยวไทย, ๒๕๓๐, หน้า ๑๐-๒๗.

ชุมชนลุ่มน้ำห่มัน: เรื่องเล่าและความทรงจำ

ชุมชนลุ่มน้ำห่มันเรื่องเล่าและความทรงจำ ในหัวข้อนี้จะทำให้เห็นพัฒนาการของชุมชนและหมู่บ้านในชุมชนลุ่มน้ำห่มันที่สัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะในแง่ความสัมพันธ์ทางสังคมที่เห็นเป็นภาพเคลื่อนไหวราวกับมีชีวิตในมิติปัจจุบัน นับจาก เรื่องเล่าของบ้านนาหอ นาเวียง และด่านซ้าย

เริ่มแรกบ้านนาหอมีชื่อเดิมว่าบ้านนาเหาะ เหตุที่ชื่อบ้านนาเหาะเพราะมีที่มาจากเรื่องเล่าจากคนเฒ่าคนแก่ที่ว่า ท้าวเหาะหานาง ซึ่งต่อมาเป็นที่ตั้งหอโรงของเจ้าเมืองด่านซ้าย (พระแก้วอาสา ท้าวทองแสง) และที่ตั้งหอโรงเจ้าเมืองอยู่ที่บริเวณวัดศรีภูมิบ้านนาหอ (วัดศรีภูมิสร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๐๓๕) มีข้าทาสบริวารรับใช้เจ้าเมือง ต่อมาได้เปลี่ยนเป็นบ้านนาหอ ขึ้นกับตำบลด่านซ้าย

ด้วยเหตุที่ตั้งของหอโรงของเจ้าเมืองด่านซ้ายนี้เอง ชาวบ้านจึงพากันเรียกชื่อหมู่บ้านตามว่าบ้านหอ ต่อมาพากันเติมคำว่า "นา" ลงข้างหน้าหอโรงเพราะมีที่นาอยู่ใกล้บ้าน แล้วตัด "โรง" ออก คงเหลือแต่หน้าหอจึงพากันเรียกบ้านนาหอมาจนทุกวันนี้

การก่อตั้งของชุมชน มีเรื่องเล่าขานว่า เป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจากประเทศลาว อาศัยตั้งบ้านเรือนตามลำน้ำห่มัน เป็นหมู่บ้านเล็กๆ ดั้งเดิม คนในอำเภอเด่นซ้าย โดยเฉพาะชาวบ้านนาหอ เป็นคนที่อพยพมาจากตอนใต้ของประเทศจีนลงมาตามลุ่มแม่น้ำโขงเข้ามาในเขตลาว แถวเมืองเกาะ เมืองฮัม เมืองบ่อแต่น โดยมีผู้นำสองท่านคือ พ่อขุนบางกลางท่าว และพ่อขุนผาเมือง พอมาถึงเมืองบ่อแต่นก็อพยพข้ามลำน้ำเหืองก่อนเข้าสู่ลำน้ำห่มัน ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านเก่าเป็นแห่งแรก กระทั่งต่อบ้านเก่ามีผู้คนมากขึ้นจึงขยายหมู่บ้านออกไป กลายเป็นบ้านนาหอ

ตามประวัติศาสตร์ที่เล่าสืบต่อกันมา พ่อขุนบางกลางท่าวก็มาตั้งอยู่ที่นี้ (หมายถึงพื้นที่ในอำเภอด่านซ้าย) หลายปี แต่ไม่อาจจะบุได้ว่าเมื่อใด เห็นว่าเมืองด่านซ้ายออกจะคับแคบก็พาไพร่พลส่วนหนึ่งอพยพไปอยู่ที่อำเภอนครไทย ส่วนพ่อขุนผาเมืองย้ายไปอยู่ที่เมืองราด ปัจจุบันเป็นเขตอำเภอวิเชียรบุรี จังหวัดเพชรบูรณ์

จากคำบอกเล่าของผู้เฒ่าผู้แก่ประกอบกับหลักฐานการสร้างวัดศรีภูมิ ระบุไว้ปี พ.ศ. ๒๐๓๕ สร้างในสมัยอยุธยา ส่วนวัดพระธาตุศรีสองรักสร้างปี พ.ศ. ๒๑๐๓ แล้วเสร็จปี พ.ศ. ๒๑๐๖ จึงเป็นหลักฐานยืนยันว่า บ้านนาหอน่าจะเป็นเมืองที่เก่ากว่าบ้านด่านซ้าย ส่วนพระภิกษุรูปใดเป็นเจ้าอาวาสองค์แรกนั้น ไม่มีใครทราบประวัติที่แน่ชัด

ดังนั้นวัดศรีภูมิน่าจะมีความสัมพันธ์กับพระแก้วอาสาในแง่ที่ว่า ท่านเคยมีบ้านอยู่ที่บ้านนาหอข้างๆ วัดศรีภูมิซึ่งเรียกกันว่า "หอโฮง" หรือ "หอโรง" คนรุ่นก่อนเคยเห็นซากบ้านปรากฏอยู่ เติงนอนสิ่งของเครื่องใช้ กระโถน และด้วยซามของพระแก้วอาสาที่ปรากฏและเก็บรักษาไว้ที่วัด

บ้านนาเวียงเป็นหมู่บ้านหนึ่งในตำบลด่านซ้าย การก่อตัวของชุมชนยากที่จะค้นคว้าเรื่องราวให้แน่ชัดว่าก่อตัวขึ้นมาได้อย่างไร อย่างไรก็ตามก็ยังมีเรื่องเล่าขานว่าคนที่อาศัยอยู่ในเมืองด่านซ้าย เป็นกลุ่มคนไทยน้อยที่อพยพมาตามลุ่มแม่น้ำโขง มีพ่อขุนผาเมืองนำไพร่พลข้ามลำน้ำเหือง เดินทางตามลำน้ำห่มัน

มาหยุดพักและตั้งชุมชนที่บ้านเก่าก่อน ส่วนพ่อขุนบางกลางท้าวมาอยู่ที่บ้านนาหอ แล้วจึงมาตั้งเมือง
ด้านซ้ายอยู่ที่หนองคู

ตามตำนานเล่าขานกันว่า การก่อตั้งของชุมชนบ้านนาเวียงบริเวณริมแม่น้ำหมันและบริเวณทุ่งนา
ซึ่งตั้งห่างจากอำเภอด่านซ้ายไปทางทิศเหนือประมาณ ๒ กิโลเมตร เชื่อกันว่า ชาวพระนครทั้งสองกลุ่ม
คือกรุงศรีอยุธยาและกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) มารวมกันสร้างพระเจดีย์ศรีสองรักษ์ ชาว
เวียงจันทน์ได้เดินทางมาพำนักอยู่ทุ่งนาหมู่บ้านนี้จึงได้ชื่อว่าบ้านนาเวียง

ดังนั้นจึงเป็นไปได้ว่าบรรพบุรุษของชาวบ้านนาเวียงนี้คงมีเชื้อสายมาจากลาวเวียงจันทน์และ
กลุ่มไทยน้อยตามตำนาน ๒ เรื่องที่เล่าขานมา

จวบจนกระทั่งพระแก้วอาสา (ท้าวทองแสง) เป็นเจ้าเมืองด่านซ้าย เอาใจใส่ปกครองบ้านเมือง
ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในเขตปกครองให้เจริญรุ่งเรือง ได้พาชาวบ้านร่วมกันสร้างโบสถ์ เจดีย์ กุฏิ
และกำแพง ตามวัดต่างๆ มากมาย เช่น ที่วัดโพธิ์ชัยบ้านเดิ่น วัดศรีสะอาดบ้านหนามแท่ง วัดศรีภูมิบ้าน
นาหอ วัดศรีสะอาดบ้านเก่า รวมทั้งวัดโพธิ์ศรีบ้านนาเวียง เป็นต้น

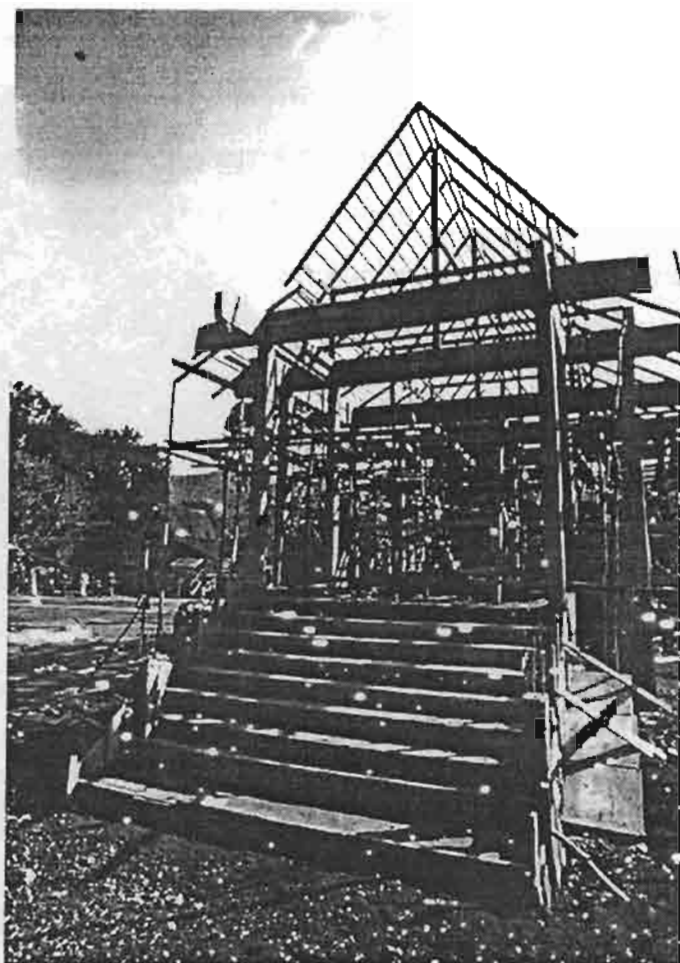
สิ่งที่น่าสนใจอีกประการหนึ่งจากเรื่องเล่าและความทรงจำก็คือ ผู้นำท้องถิ่นผู้มีนามว่า พระแก้ว
อาสาหรือท้าวทองแสง

พระแก้วอาสา เป็นเจ้าเมืองด่านซ้าย ตามประวัติเล่าสืบต่อกันมาว่า ท่านเกิดเมื่อปี ๒๓๔๕
เป็นบุตรของพระมหาณรงค์กับนางกำตา ศึกษาเล่าเรียนทั้งการต่อสู้และควาหาอาคมจากผู้มีความรู้สมัย
นั้น และศึกษาอักษรธรรมจากวัด จนเชี่ยวชาญทั้งสองแขนงวิชา

เมื่อถึงวัยสร้างครอบครัวได้แต่งงานกับนางท้วม บุตรของหัวหน้าแสน มีบุตรธิดากับนางท้วม
ด้วยกัน ๕ คน สืบทอดลูกหลานจนกระทั่งปัจจุบัน ดังเห็นได้จากคนสายตระกูล "สิงห์ประเสริฐ" และ "ศรี
ณรงค์ฤทธิ์" (นามสกุลศรีณรงค์ฤทธิ์เปลี่ยนจากสิงห์ประเสริฐ)

กระทั่งปี พ.ศ. ๒๔๑๗ สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พวก "ฮ่อ" เข้า
มายึดครองหลวงพระบาง ขณะนั้นยังเป็นส่วนหนึ่งของไทย รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ ให้ เจ้าพระยาสุร-
ศักดิ์มนตรีเป็นแม่ทัพใหญ่ไปปราบฮ่อ มีการระดมพลในเขตเมืองพิษณุโลก สวรรคโลก สุโขทัย และพิชัย
เข้ามาสมทบกับทหารจากกรุงเทพฯ ทหารเมืองด่านซ้ายซึ่งขึ้นตรงกับพิษณุโลกจึงถูกเกณฑ์เข้าสมทบกับ
กองทหารครั้งนั้นจำนวน ๑๐๐ กว่าคน โดยการนำของพระแก้วอาสา (ท้าวทองแสง)

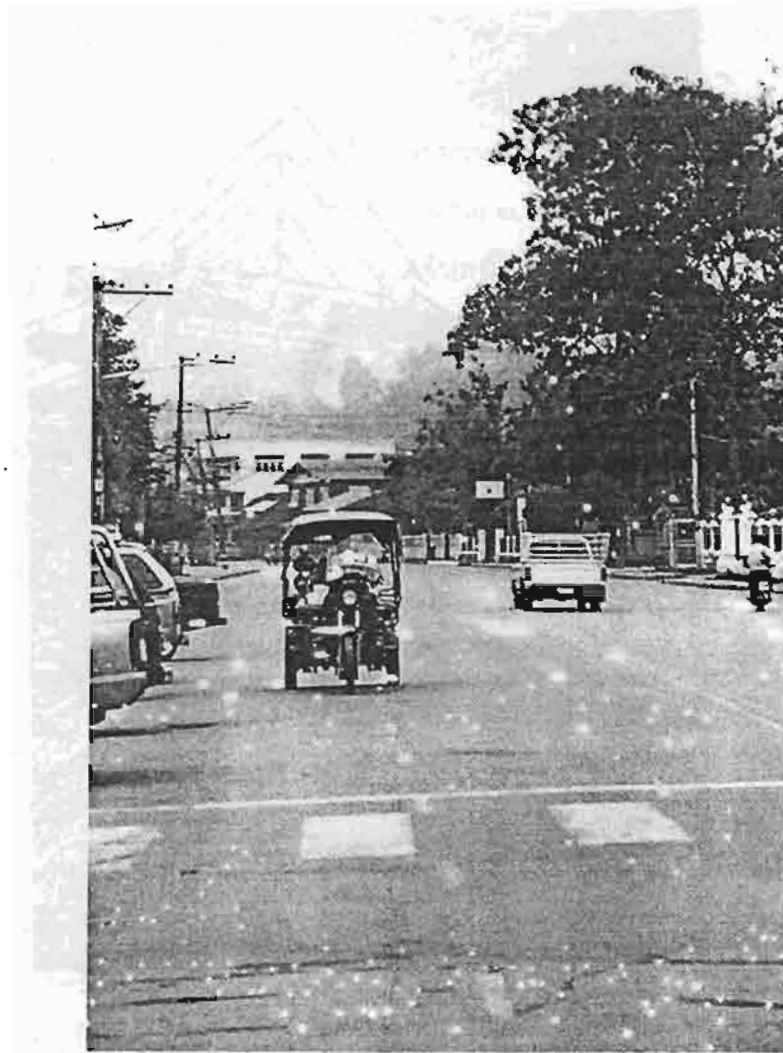
เรื่องเล่ามีอยู่ว่า เมื่อพระแก้วอาสาเคลื่อนพลไปปราบฮ่อ ขณะกำลังจะขึ้นช้าง ท่านให้ทหารเอก
นำหอกและจ้าวเสียบหามตนเองขึ้นคอช้างด้วย เพื่อแสดงความเป็นผู้กล้าหาญและกระพันให้เห็นเพื่อสร้าง
ขวัญให้กองกำลังทหาร จนเป็นที่รำลือมาก ภายหลังปราบฮ่อได้สำเร็จ รัชกาลที่ ๕ โปรดเกล้าฯ
พระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "พระแก้วอาสา"

อาคารพิพิธภัณฑ์ท้องถิ่นพระแก้วอาสาทที่กำลังก่อสร้าง
ตั้งอยู่ภายในบริเวณวัดศรีภูมิ บ้านนาหอ
เชื่อกันว่าพื้นที่ข้างๆ วัด เดิมนี้เป็นที่อยู่ของผู้นำท้องถิ่นท่านนี้

พระแก้วอาสาทปกครองเมืองด่านซ้ายให้อยู่เย็นเป็นสุข จนถึงปี พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้ให้ท้าวทองดี ผู้มีศักดิ์เป็นหลานและพรรคพวกไปประชุมที่พิษณุโลก พร้อมกับนั้นได้นำเงินหลวงไปส่งพิษณุโลก ปรากฏว่าท่านได้รับจดหมายจากท้าวทองดีว่าเงินหลวงขาดไป ๑๐ ชั่ง ทางราชการจะเอาโทษของให้พระแก้วอาสาทหนีเอาตัวรอดโดยด่วน เมื่อพระแก้วอาสาทได้รับจดหมายจึงสอบถามไปยังท้าวทองดีอีกครั้ง ก็ยังคงยืนยันเช่นเดิม จึงปรึกษาหารือในหมู่ญาติพี่น้องและผู้ใกล้ชิด แล้วลงความเห็นว่าจะอยู่ต่อผู้ต่อไป เพราะเป็นผู้บริสุทธิ์ แต่พระแก้วอาสาทเกิดน้อยใจจึงได้หนีไปตายดาบหน้า แม้จะมีผู้ทักท้วงมากมายก็ตาม

ในที่สุดพระแก้วอาสาทได้อพยพหนีจากด่านซ้ายพร้อมครอบครัว วันนั้นชาวเมืองด่านซ้ายร่วมกันมาส่งเป็นจำนวนมากและเสียใจต่อเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น หลังจากนั้นพระแก้วอาสาทและครอบครัวได้ตั้งหลักฐานที่บ้านหาดแดง แขวงเมืองแก่นท้าว ประเทศลาวปัจจุบัน เมืองดังกล่าวท่านยังได้รับสมญานามว่า "เจ้าพ่อคำแดง" ขณะที่เมืองด่านซ้ายท้าวทองดีได้ขึ้นเป็นเจ้าเมืองแทน

ถนนแก้วอาสา ซึ่งนี้มีที่มาจากผู้นำท้องถิ่นในอดีต ผู้ซึ่งเป็นพี่เขยกับพ่อของคนด่านซ้าย

ล่วงเลยเข้าสู่ปี พ.ศ. ๒๔๔๖ ฝรั่งเศสเดินทางเข้ายึดครองด่านซ้ายพร้อมนำศิลาจารึกตำนานพระธาตุศรีสองรักล่องแม่น้ำโขงไปยังเมืองเวียงจันทน์ แต่เรือกลับล่มแถวอำเภอบำกม จังหวัดเลย ทำให้ศิลาจารึกหายไ้ ครั้นนั้น พระครูสุน พระผู้ใหญ่วัดหนึ่งแห่งวัดหนามแท่งพร้อมกับพระแก้วอาสา (เจ้าเมืองด่านซ้ายขณะนั้น) ได้ขอคัดลอกศิลาจารึกไว้ก่อนที่ฝรั่งเศสจะยึดครอง แล้วเขียนข้อความในศิลาจารึกอย่างเดียวกัน ปัจจุบันตั้งอยู่ที่พระธาตุศรีสองรัก

ต่อมาปี พ.ศ. ๒๔๔๙ ฝรั่งเศสได้คืนเมืองด่านซ้ายให้โดยแลกเปลี่ยนกับเมืองเขมรที่เป็นของไทยบางส่วน ช่วงที่ฝรั่งเศสยึดครองด่านซ้าย ข้างฝ่ายไทยได้ย้ายอำเภอด่านซ้ายไปตั้งบ้านขามบ่อม ตำบลโพธิ์สูง เมื่อเรื่องราวยุติจึงย้ายอำเภอลับมาที่เดิม

ช่วงเวลานั้นยังมีเรื่องเล่ากันว่า ชาวด่านซ้ายที่อยู่ฝั่งซ้ายของลำน้ำหมันได้อพยพย้ายถิ่นเป็นการชั่วคราวมาอยู่อีกฟากฝั่งหนึ่ง เพราะเกรงว่าตนเองจะตกอยู่ในการควบคุมของฝรั่งเศส

กระทั่งสมัยสงครามโลกครั้งที่ ๒ (พ.ศ. ๒๔๘๔-๒๔๘๘) ที่อำเภอด่านซ้ายได้ระดมพล โดยเกณฑ์ชายฉกรรจ์มาฝึกวิชาทหาร เรียกว่ากองพันอาสาสมัคร ใ้บริเวณโรงเรียนชุมชนบ้านด่านซ้ายเป็นสถานที่ฝึกอบรม มีข้าราชการและชายฉกรรจ์เข้าร่วมกันฝึก มีกำลังพลหนึ่งกองพัน มีนายแสงวงศ์ จองดอย (กำนัน) เป็นผู้บังคับกองพัน ปรากฏว่ากำลังกองพันนี้ได้ส่งไปสู้รบกับประเทศใดเนื่องจากรัฐบาลได้ประกาศเป็นพันธมิตรร่วมกับญี่ปุ่นสู้รบกับฝ่ายพันธมิตร (มีสหรัฐอเมริกา อังกฤษ และฝรั่งเศส)

นอกจากนี้ราวปลายปี พ.ศ. ๒๔๘๗ ต่อต้น ๒๔๘๘ ทหารญี่ปุ่นจำนวนหนึ่งเดินทางจากประเทศพม่าผ่านภาคเหนือของไทย ผ่านอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก เดินทางเข้าสู่อำเภอด่านซ้าย มาพักอยู่ที่ศาลาวัดโพธิ์ชัย ชาวด่านซ้ายผู้เข้าร่วมในเหตุการณ์ครั้งนั้นได้เล่าว่า ทหารญี่ปุ่นมาซื้อกล้วยน้ำว้า (ลูก) ที่ร้านแม่จันดา หัวสะพานน้ำห่มัน ผู้ซื้อผู้ขายพูดกันไม่รู้เรื่อง แม่ค้ายกมือขึ้น ๒ ข้าง ทหารญี่ปุ่นจ่ายเงิน ๑๐ บาท ทั้งที่ขณะนั้นกล้วยราคาหวีละ ๑๐ สตางค์ ทหารญี่ปุ่นหมวดนี้เดินทางต่อไปจังหวัดเลยก่อนเข้าสู่อุดรธานี มีชาวเผ่าต๋อกันมาว่า ทหารญี่ปุ่นหมวดนี้ถูกเสรีไทยฆ่าตายที่จังหวัดอุดรธานี

นอกจากนี้ยังมีการอพยพย้ายถิ่นฐานของผู้คนกันมาก เพราะภัยสงครามและความอดอยากขาดแคลน ชาวบ้านหวาดกลัว เสียขวัญ บางหมู่บ้านมีโจรปล้นพระพุทธรูปในวัดและปล้นชาวบ้าน เจ้าหน้าที่รัฐหลายคนเบียดเบียนชาวบ้าน ผู้เดือดร้อนหลายคนจึงหาทางหนีเพื่อเอาชีวิตรอด ซึ่งเป็นสภาพที่ไม่เคยเป็นมาก่อน

สมัยสงครามโลกข้าวยากหมากแพง ประกอบกับฝนไม่ตก ทำให้แล้ง ชาวบ้านทำนาไม่ได้ผล เหตุการณ์ภายนอกหมู่บ้านก็ไม่เชื่ออำนาจให้พ่อค้าแม่ขายนำสินค้าเข้ามาขาย ข้าวจึงราคาสูง อาหารทุกอย่างราคาแพง เสื้อผ้าก็ขาดแคลน ทำให้เกิดการปล้น การฆ่า แย่งชิงทรัพย์สินสมบัติ สำหรับบ้านนาหอและด่านซ้ายถือว่าเกิดขึ้นน้อยมาก ต่างจากที่หล่มสักมีชาวปล้นฆ่าแทบทุกวันเพราะคนยากจน คนไม่มีกินก็ต้องปล้น คนไหนมีกินก็จะถูกปล้นเป็นประจำ เมืองหล่มสักจึงเป็นเมืองนักเลง อย่างไรก็ตามแม้ชุมชนลุ่มน้ำห่มันในด่านซ้ายจะมีการปล้นไม่ถี่ราย แต่ทำให้ชาวบ้านหวาดผวามาก ไม่มีใครกล้าออกไปเดินนอกบ้านคนเดียว หรือเดินด้วยกันสองคนก็ตาม ไปไหนมาไหนต้องไปเป็นกลุ่มเป็นฝูง ไมเช่นนั้นจะโดนปล้นจี้ตามเส้นทางต่างๆ ชาวบ้านจึงต้องหามัดฟ้าเสียบหลังไว้คอยป้องกันกันเกือบทุกคน โดยเฉพาะการปล้นวัววัวควายชาวบ้านได้รับผลกระทบเป็นอย่างมาก

ช่วงเวลานี้เอง บริเวณที่เป็นตลาดด่านซ้ายในปัจจุบันยังคงเป็นพื้นป่า และเป็นทุ่งนา เส้นทางเดินติดต่อระหว่างหมู่บ้านยังเป็นดินที่อาศัยการเดินทางเท้าหรือเกวียน ฤดูฝนการเดินทางลำบากมาก ชาวบ้านจึงไม่นิยมเดินทางไปมาหาสู่กันในช่วงนี้ เพราะเส้นทางรกและมีต้นหญ้าปกคลุม อาจเกิดอันตรายได้

กระทั่งกองทัพญี่ปุ่นได้สร้างถนนเชื่อมโยงระหว่างนครไทย-ด่านซ้าย เพื่อใช้เป็นเส้นทางยุทธศาสตร์เดินทางทัพนำกองกำลังทหารของตนเดินทางเข้าสู่จังหวัดอุดรธานี จึงทำให้มีถนนตัดผ่านด่านซ้าย มีรถประจำทางสายหล่มสัก-ด่านซ้าย-เลย เริ่มวิ่งก่อนปี พ.ศ. ๒๕๐๐ (ไม่ใช่รถประจำทางอย่างที่

เห็นในปัจจุบัน เป็นคนของชาวบ้านธรรมดา ใครมีรถยนต์ก็ออกมารับจ้าง ยังไม่มีสัมปทาน มีบริการเพียง ๒-๓ คัน) ค่าโดยสารราคาแพงมาก จากด่านซ้ายถึงเมืองเลยราคา ๔๐-๕๐ บาท ใช้เวลาในการเดินทางถึง ๓ วัน ๓ คืน ชาวบ้านต้องนอนค้างบนรถยนต์ ช่วงหน้าฝนรถมักติดหล่ม อย่างไรก็ตาม พัฒนาการของถนนหนทางในช่วงนี้ได้ส่งผลทำให้มีผู้คนจากท้องถิ่นต่างๆ เดินทางเข้ามาทำการค้าในด่านซ้ายเป็นระยะ

หลังจากนั้นไม่นาน กรมทางหลวงได้มาตั้งแคมป์หรือโรงพักของกฐี (ผู้ใช้แรงงานในการก่อสร้างถนน) ตามจุดต่างๆ เป็นระยะๆ ในการก่อสร้างเส้นทางสายหล่มสัก-ด่านซ้าย กระทั่งสมัยจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (หลังปี พ.ศ. ๒๕๐๐) จึงมีการนำรถแทรกเตอร์เข้ามาทำการแผ้วถางทาง ทำให้งานก่อสร้างถนนดำเนินไปอย่างรวดเร็ว

ชาวบ้านรุ่นนั้นยังจำได้ว่า เกิดศัพท์คำว่า "survey" ในหมู่ชาวบ้าน แต่ฟังไม่รู้ว่าเป็นคำว่าอะไร รู้แต่ว่ารถแทรกเตอร์เป็นสิ่งที่สนใจของชาวบ้านเป็นอย่างมาก

ในขณะที่ความเจริญต่างๆ ในเขตตลาดด่านซ้าย โดยเฉพาะการสร้างถนนนั้นเริ่มใช้การได้อย่างจริงจังราวปี พ.ศ. ๒๕๐๘ หลังจากหน่วยปราบปรามผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ (นปค.) จากกรุงเทพฯ เริ่มเข้ามาพัฒนา โดยตั้งศูนย์บัญชาการที่บ้านปากหมัน โดยใช้การพัฒนาด้านถนนหนทางเป็นฉากบังหน้า แต่จริงๆ คงเป็นเหตุผลทางการเมือง น่าจะมีการส่งทหารมาหาข่าวตามตะเข็บชายแดนซึ่งเป็น "พื้นที่สีชมพู"

ชาวบ้านส่วนใหญ่รู้ว่าพื้นที่ในอำเภอด่านซ้ายบางหมู่บ้าน เป็นที่ตั้งฐานกำลังของผู้ก่อการร้ายคอมมิวนิสต์ โดยเฉพาะที่หมู่บ้านกกสะทอนเป็นป่าที่เชื่อมโยงกับอำเภอนครไทย จังหวัดพิษณุโลก ซึ่งเป็นฐานกำลังที่สำคัญ จึงมีเครือข่ายติดต่อกัน เหตุการณ์เริ่มวิกฤติจริงๆ เมื่อตำรวจตระเวนชายแดนถูกยิงตาย ในราวปลายปี พ.ศ. ๒๕๑๒ หลังจากนั้นจึงเริ่มปะทะกันตลอดเกือบสิบปี ทำให้ทหารเสียชีวิตเป็นร้อยๆ คน ชาวบ้านยังถูกลูกหลงตายด้วย ชาวบ้านเสียชีวิตพอควร เพราะเกรงว่าทางการจะพ่ายแพ้คอมมิวนิสต์ ทางทางจึงส่งกองกำลังมาประจำในพื้นที่แถบนี้มากมาย เขตไหนที่อันตรายก็จะไม่ยอมให้ชาวบ้านผ่านไปทั้งกลางวันและกลางคืน ถึงขนาดห้ามชาวบ้านใส่ชุดสีเขียวๆ ไม่เช่นนั้นอาจถูกยิงตาย คิดว่าเป็นผู้ก่อการร้าย มีกัระเบิดฝังเต็มไปหมด เวลาคนไปหาของป่าบนภูยังโดนกับระเบิดมาแล้วก็มี

เรื่องราวเหล่านี้เป็นสิ่งที่น่าสะเทือนใจชาวบ้านมากที่สุด แต่ชาวบ้านที่เดือดเนื้อร้อนใจมากที่สุดก็คือชาวบ้านกกสะทอน

พัฒนาการของตลาดและเมืองด่านซ้าย ประการสำคัญเป็นผลสืบเนื่องมาจากผลของการปราบปรามผู้ก่อการร้ายของหน่วยราชการ ในเขตบ้านกกสะทอน อำเภอด่านซ้าย หมู่บ้านชาวเขาพวกเผ่าม้งกลุ่มคอมมิวนิสต์เข้าไปแทรกซึม ตั้งกองกำลัง ทางราชการจึงส่งตำรวจทหารเข้าไปสร้างฐาน

ปฏิบัติการเพื่อต่อต้านคอมมิวนิสต์ ช่วงนั้นอำเภอด่านซ้ายได้ยื่นเสียงป็นยิงกันตลอดเวลา ถึงขนาดที่เวลาใครถูกฆ่าตายในด่านซ้าย จะเข้าใจว่าถูกคอมมิวนิสต์ฆ่า

กองกำลังคอมมิวนิสต์ตั้งฐานได้อยู่ไม่นานก็แตก ชาวบ้านจำได้แม่นยำว่า เป็นวันเสียงปืนแตก คือวันที่ ๒ พฤศจิกายน ๒๕๑๒ หากทว่าเมืองด่านซ้ายก็ยังไม่ได้พัฒนามากนัก ความเจริญด้านถนนหนทางเจริญเติบโตอย่างช้าๆ อย่างไรก็ตามเริ่มจากมีผู้คนต่างถิ่นเข้ามาค้าขายและทำกินมากขึ้นกว่าเดิม เป็นไปได้ว่าพวกพ่อค้าเกิดความมั่นใจในความปลอดภัย เพราะมีทหารและตำรวจคอยดูแล

ในช่วงเวลานี้เองที่ถนนหนทางพัฒนาขึ้นมาก ส่งผลให้รถประจำทางที่ให้บริการโดยผ่านระบบสัมปทานเปิดบริการในช่วงเวลานี้ นอกจากนั้นระบบสาธารณูปโภคต่างๆ ได้เริ่มพัฒนาสู่ด่านซ้ายเช่นกัน เห็นได้จากการตั้งที่ทำการไฟฟ้าอำเภอ เพียงแต่ยังขยายการส่งไฟยังไม่ทั่วถึง และมีเวลาเปิด-ปิดไฟฟ้าที่แน่นอน คือกลางวันงดจ่ายไฟฟ้า ไฟฟ้าจะจ่ายให้เฉพาะตอนทมิฬถึง ๓-๔ ทุ่ม หลังจากนั้นต้องใช้ตะเกียงน้ำมันก๊าด หรือหากบ้านใครมีฐานะดีจะใช้ไฟฟ้าจากการปั่นของเครื่องยนต์

ขณะที่ความทรงจำร่วมสมัยของด่านซ้าย หรือในช่วงทศวรรษแห่งปี พ.ศ. ๒๕๓๐ พัฒนาการของเมืองและตลาดดำเนินไปอย่างต่อเนื่องและก้าวอย่างช้าๆ จนแทบจะไม่เห็นการเปลี่ยนแปลง กระทั่งหลังปี พ.ศ. ๒๕๓๐ เป็นต้นมา ตลาดด่านซ้ายได้พัฒนาไปอย่างรวดเร็วกลายมาเป็นตลาดโชกเจริญที่เห็นอยู่ในปัจจุบัน มีกิจการห้างร้านต่างๆ เปิดกันมากขึ้น โดยเฉพาะราวปี พ.ศ. ๒๕๓๒ ธนาคารกรุงไทยเข้ามาดำเนินกิจการเป็นรายแรก หลังจากนั้นธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์จึงเข้ามาอาศัยห้องเช่าในตลาดด่านซ้ายเปิดสำนักงานชั่วคราว ส่วนธนาคารออมสินเพิ่งเปิดบริการได้ไม่ถึง ๕ ปี โดยตั้งอยู่ใกล้กับพระธาตุศรีสองรัก

กล่าวกันว่าช่วงที่ยังไม่มีธนาคาร พวกข้าราชการอย่างพวกครู เวลาจะรับเงินเดือนแต่ละเดือนทางราชการจะตั้งคณะกรรมการเพื่อเดินทางเข้าไปรับเงินเดือนที่ตัวจังหวัดเลย ต้องขี่ม้าเข้าไป ต่อมาพอมีถนนเดินเท้าสะดวกจะปั่นจักรยาน กระทั่งรถยนต์เข้ามาจึงเปลี่ยนมาโดยสารรถเข้าตัวเมือง และหลังสุดเมื่อธนาคารเข้ามามีตั้งจึงเปลี่ยนมารับเงินเดือนผ่านธนาคาร สะดวกสบายยิ่งขึ้น ดังนั้นทุกวันนี้เดือนที่เงินเดือนออกตลาดด่านซ้ายจึงคึกคักไปด้วยกลุ่มข้าราชการ

เมื่อเศรษฐกิจเริ่มเฟื่องฟู ห้างร้านในตลาดเริ่มพัฒนา พื้นที่ทำนาจึงลดลง เพราะคนขยายพื้นที่สร้างบ้านนอกนอกตัวตลาด ขณะเดียวกันชาวบ้านในท้องถิ่นก็ขายที่ให้คนต่างถิ่น ที่ดินจึงเปลี่ยนกรรมสิทธิ์เป็นของคนนอกในช่วงนี้อย่างรวดเร็ว

บทที่ ๔

เศรษฐกิจและการดำรงชีพ

เนื่องจากลักษณะภูมิประเทศในลุ่มน้ำห่มัน อำเภอด่านซ้าย จังหวัดเลย เป็นเทือกเขา สลับซับซ้อน มีที่ราบระหว่างหุบเขาบางแห่ง บางแห่งเป็นที่ราบสูงลุ่มๆ ดอนๆ โดยเฉพาะที่ตั้งของชุมชน ที่เป็นสนามวิจัยนั้นมีภูเขาชนบสามด้าน ประการสำคัญมีที่ราบแคบๆ ยาวไปทางทิศเหนือ ทำให้ชาวบ้านทำการเกษตรโดยเฉพาะการปลูกข้าวได้ในเฉพาะพื้นที่ระหว่างหุบเขา ส่วนตามบริเวณเชิงเขา เหมาะกับการทำไร่ เช่น เดิมจะปลูกข้าวไร่ ต่อมาเปลี่ยนเป็นไร่ข้าวโพด ไร่ข้าว ถั่วลิสง ถั่วเขียว ถั่วแดง และฝ้าย เป็นต้น ตามภูเขามิป่าไม้เบญจพรรณอยู่ทั่วไป ดังนั้นเนื้อหาในส่วนนี้จะกล่าวถึงลักษณะการ ดำรงชีพและเศรษฐกิจที่สำคัญของคนลุ่มน้ำห่มัน

การดำรงชีพ: เศรษฐกิจยุคยังชีพ

เมื่อ ๕๐-๖๐ ปีก่อน เศรษฐกิจแบบยังชีพถือเป็นระบบเศรษฐกิจที่เด่นชัดของคนลุ่มน้ำห่มันไม่ ว่าจะเป็นบ้านด่านซ้าย บ้านเวียง และบ้านนาหอ เพราะชาวบ้านมีวิถีการดำรงชีพแบบพึ่งพาธรรมชาติ เป็นหลัก ไม่ว่าจะเป็นการใช้สัตว์ป่าเป็นอาหารหลัก หรือการเลี้ยงสัตว์บ้านบางประเภทก็เพื่อไว้ใช้งาน ด้านการเกษตรหรือใช้บริโภคภายในครัวเรือนเท่านั้น ขณะที่ทำการเกษตรก็พึ่งพาอาศัยธรรมชาติ รวมทั้งผลผลิตที่ได้ก็เก็บไว้ใช้ภายในครัวเรือน หากเหลือจะนำไปแลกเปลี่ยนกับสิ่งของที่ตนเองไม่มีกับ เพื่อนบ้านหรือชุมชนใกล้เคียง

สัตว์ป่าและสัตว์ทั่วไป

สัตว์ป่ามีกระรอก กระแต เต่า อีเห็น อีแก้ง กวาง หมูป่า หมี เม่น และเสือ ซึ่งเมื่อประมาณ ๖๐ กว่าปีก่อน คนในอำเภอด่านซ้ายคนหนึ่งเล่าว่า เคยเดินทางเข้าป่าแถบห้วยกบหมื่น (ปัจจุบันคือ กม. ๗ ที่ตั้งหน่วยทหารพราน) ในเขตชายเขาเพื่อไปเก็บรากควายที่ถูกเสือกัด นอกจากนี้ยังมีสุนัขป่า มีหมาใน และหมาจิ้งจอก

นอกจากนี้ยังมีเล่ากันว่า ในอดีตมีอีแก้ง (ฟาน) วิ่งเข้ามาที่ตลาดด่านซ้าย วิ่งชนตุ๊กกระจกที่บ้าน เก็กอยู่ และวิ่งหนีภัยเข้ามาที่บริเวณโรงเรียนชุมชนด่านซ้าย ภารโรงและนักเรียนต้องช่วยกันจับ ส่วนแก้งมี ชุกชุมบริเวณป่าบ้านนาหว้า ป่าห้วยช้าง ห้วยเตย ห้วยดินดั่ง ป่าภูเป้อย และป่าโป่งดินอ่อน พวก ชาวบ้านและนายพรานจะล่าตั้งแต่บริเวณพระธาตุศรีสองรัก เรื่อยขึ้นไปตามป่าริมน้ำห่มันและตามป่า ริมห้วยต่างๆ

การล่าแก้ง ชาวบ้านเรียกว่า "น้ำออยฟาน" หรือ "ไล่เหล่า" (คำว่าเหล่าหมายถึงป่าละเมาะ) เดิม เป็นป่าใหญ่ ต่อมาเมื่อชาวบ้านโค่นต้นไม้ใหญ่เพื่อปลูกข้าวไร่ และในปีต่อไปจะย้ายไปทำที่ใหม่ จนเวลา

พื้นบ้าน โดยนำฮีสวก-ฮิปุม มาบีบท้องให้แตกเพื่อเอาชีหรือลำไส้ (ส่วนที่กินไม่ได้) ออก ล้างน้ำให้สะอาด นำมาปรุงเป็นแกงคั่วใส่ใบชะพลู (ใบอีเล็ด) แกงเอาะใส่ผักต่างๆ หรือนำตัวสดๆ มาเคล้าเกลือขยี้กัน หอมแดงบางๆ คลุกเคล้าเข้ากัน ห่อด้วยใบตองพับเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า พับหัวท้ายใช้ไม้ไผ่ซีกคิ๊บไว้ เรียกว่า "คะแนบ" นำย่างไฟให้สุก ส่งกลิ่นหอมกรุ่น กินกับข้าวเหนียวหนึ่งร่อนๆ รสชาติอร่อยเหาะ (มาก)

ดังที่กล่าวแล้วข้างต้น ฮิปุมมีรูปร่างลักษณะเหมือนกับ ฮีสวก (ลูกอีอด) ทุกประการ จะต่างเพียงแต่ ฮิปุมมีขนาดใหญ่กว่า (เท่าหัวแม่มือผู้ใหญ่) ลำตัวยาวกว่า และส่วนท้อง (พุง) ใหญ่กว่า ฮีสวก

มีนิทานเล่าสืบต่อกันมาว่า เหตุที่ฮิปุมมีท้องใหญ่ลำไยยาว สืบเนื่องมาจาก กาลครั้งหนึ่งนานมาแล้ว มีช้างโทนตัวหนึ่ง เดินเข้าไปในป่า (โคก) ซึ่งบริเวณนั้นเป็นที่อยู่อาศัยของจ๊กจั่นจำนวนมาก จ๊กจั่นเห็นสัตว์อะไรใหญ่โตเดินมา รู้สึกตกใจกลัว จึงได้ช่วยกันส่งเสียงร้องก้องไปทั่วป่า ช้างได้ยินก็ตกใจ วิ่งหนีไปจนสุดชีวิต ขนต้นไม้ล้มระเนระนาด ต้นไม้ที่ถูกช้างวิ่งชนจนโคนล้ม หนึ่งในจำนวนนั้นมีต้นขนุน ซึ่งลูกตกเต็มต้นถูกช้างวิ่งชนผลร่วงหล่นจนหมดต้น ความตกใจกลัวของช้างยังไม่หยุดเพียงเท่านั้น ยังวิ่งเตลิดเปิดเปิงไปจนถึงลำห้วย ซึ่งมีฮิปุมอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก เก ช้างวิ่งย่ำเข้าไปในน้ำเหยียบฮิปุมท้องไส้แตกตาย ที่เหลือรอดตายก็นำความไปเล่าให้แม่ (ญากาบ) ฟัง ญากาบรู้สึกเสียใจและเศร้าใจเป็นอย่างยิ่ง ที่ลูกๆ มาประสบเคราะห์กรรมในครั้งนี้

ญากาบจึงนำความไปร้องแก่เทวดาผู้เป็นเจ้าป่าในบริเวณนั้น เทวดาได้ฟังคำบอกเล่าจากญากาบ จึงยังรู้ได้ทันทีว่าสัตว์ใหญ่โตตัวนั้นคือช้างนั่นเอง จึงเรียกหาให้ช้างมาสอบปากคำ ช้างเล่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นทั้งหมดให้เทวดาฟัง เทวดาจึงเรียกจ๊กจั่นมากล่าวโทษ โดยให้จ๊กจั่น ควักไส้-พุง ของตนไปแทนไส้ของฮิปุม และให้ช้างยอมมอบ หำ ของตนไปแทนผลขนุน

นิทานเรื่องนี้จึงบอกให้รู้ว่า จ๊กจั่นไม่มีลำไส้-พุง (อวัยวะภายใน) ช้างไม่มี "หำ" ก็ด้วยผลกรรมดังกล่าวมาแล้ว

เรื่องของสัตว์ป่ายังทำให้เห็นภาพชีวิตของชาวบ้านอีกอย่างหนึ่ง คือ นายพรานหรือพรานป่า กล่าวคือ ชาวบ้านที่จะเป็นนายพรานได้นั้นต้องเป็นคนที่รู้จักป่าว่าแคบกว้างแค่ไหน ซอกแซกไปตามผืนป่า รู้ว่าตรงไหนมีอะไรและวิสภาพเป็นอย่างไร นอกจกนี้ยังต้องรู้ว่าสัตว์ปามีอะไร ฤดูนี้มีสัตว์อะไรชุม สัตว์ประเภทใดกินเป็นอาหารได้ มีผลหมากรากไม้พันธุ์ใดที่กินได้ รวมทั้งต้องเป็นผู้ชายที่พละกำลังแข็งแรงและดั่งแมนป็น ประการสำคัญสุด นายพรานจะมีคาคาอาคม ชาวบ้านเล่ากันว่า ทุกวันขึ้น ๘ และ ๑๕ ค่ำ จะต้องนำดอกไม้และปิ่นไปบูชาที่ห้าง (ห้างคือที่ดักสัตว์ที่นายพรานปลูกไว้ชั่วคราวในป่า) และท่องคาถาตามที่เขาได้รับการสืบทอดวิชาจากคนรุ่นก่อน นายพรานแต่ละคนก็จะมีคาถาที่แตกต่างกันไป

ส่วนการล่าสัตว์ของนายพรานส่วนใหญ่จะใช้วิธีการดักขุมที่ห้าง เมื่อเห็นสัตว์เดินผ่านก็จะยิงหรือไม่อาจใช้วิธี "โรตอน" ดอนคือป่า แต่เป็นป่าที่แ่ง กว้าง และสัตว์ต่างๆ มักมาหลบซ่อน มีสภาพป่าค่อนข้างรกทึบ นายพรานจะสังเกตดูรอยแก่งกวาง ถ้าเป็นรอยเท้าใหม่ๆ ในสดงว่าเพิ่งเดินผ่านเข้ามา ก็จะไม่

หาทางดักสัตว์ โดยส่งเสียงร้อง "วู้...วู้...วู้..." ให้สัตว์กลัว พอสัตว์วิ่งออกมา นายพรานจะยิงทันที ด้วยเหตุนี้ นายพรานจึงจำเป็นต้องแม่นยำป็นดั่งที่กล่าวไว้ เพราะหากไม่แม่นยำ ไม่เพียงแต่จะไม่ได้สัตว์ หากแต่สัตว์ป่าอาจวิ่งกลับมาทำร้ายนายพรานได้

พระสงฆ์จากวัดโพธิ์ชัยจะออกบิณฑบาตแทบทุกเช้าบริเวณรอบตัวอำเภอด่านซ้าย ภาพชีวิตดังกล่าวสะท้อนให้เห็นว่า แม้เมืองด่านซ้าย โดยเฉพาะเขตตลาดจะพัฒนาสู่ความเป็นเมืองมากแล้วก็ตาม ทว่า ชาวบ้านยังคงศรัทธาในศาสนาอยู่

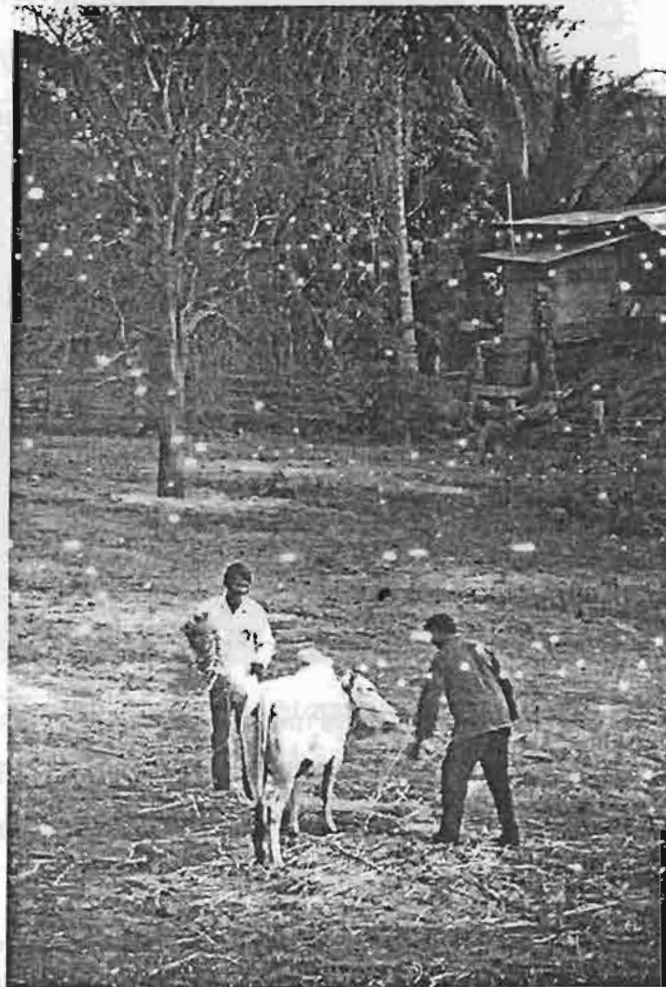
การเลี้ยงวัวและควาย

การเลี้ยงวัวและควายเป็นอาชีพหลักอย่างหนึ่งของคนลุ่มน้ำหมัน เพราะสมัยก่อนป่าดงพงพีมีมาก ที่เลี้ยงกว้างขวาง ในหน้าแล้งจะเลี้ยงตามทุ่งนา พอหน้าฝนไล่เข้าป่า ในภาวะปกติจะไม่มีการลัก

วัวควายกัน เลี้ยงแบบปล่อยไปตามธรรมชาติ เมื่อโตได้ที่คนต่างถิ่นจะมาซื้อ เพื่อนำไปไถไร่ไถนา นอกจากนี้ยังมีพวคนายฮ้อยที่นำวัวควายไปขายยังต่างถิ่น

นายฮ้อยเป็นผู้ที่มีความชำนาญ มองออกว่าควายตัวไหนมีลักษณะเป็นเช่นไร โดยดูจากเขา หัว และเล็บ นายฮ้อยจึงเป็นเหมือนนายหน้าขายวัวควาย ซื้อจากบ้านหนึ่งราคาตัวละสองสามร้อย พอไปขายอีกบ้านหนึ่งอาจได้ราคาสูงถึงสี่ห้าร้อย

นายฮ้อยส่วนใหญ่จะเป็นคนหนุ่มที่มีร่างกายกำยำแข็งแรง อายุอยู่ระหว่าง ๓๐-๕๐ ปี และต้องเป็นคนขยัน มีลูกหลานมากพอที่จะช่วยงานได้ มีพ่อแม่แม่ที่มีเงินทองพอให้หยิบยืมได้ หรือเป็นผู้มีฐานะนั่นเอง และทุกครั้งที่จะเดินทางนำวัวควายออกไปขายในต่างถิ่นจะต้องต้อนฝูงสัตว์ไปรวมแถวหน้าอุทยานไทย ไกลๆ กับพระธาตุศรีสองรักเพื่อทำการเคารพบูชาของค์พระธาตุให้คุ้มครองปลอดภัยจากภัยอันตรายต่างๆ ตกกลางคืนจะก่อไฟผิง หาข้าวหาปลากิน ก่อนออกเดินทางในวันรุ่งขึ้น หลังจากนั้น ค่ำไหนกันนอนนั้น บางรายเดินทางไกลไปถึงจังหวัดพิจิตรก็มี ในการเดินทางไปค้าขายระหว่างเมืองต่างๆ จึงใช้เวลานาน บางครั้งอาจไปนานถึง ๖ เดือน และมีนายฮ้อยบางคนหายหน้าไปนานเป็นแรมปีก็มี

แม้ "นายฮ้อย" จะหายไปจากวัฒนธรรมลุ่มน้ำหมันหลายสิบปีแล้วก็ตาม แต่การเลี้ยงวัวควายยังปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วไป กลายเป็นอาชีพที่ไม่ได้รับความนิยมนัก

พืชพันธุ์พื้นบ้านและป่าไม้

ส่วนพืชผักตามทุ่งนาทั่วไป เช่น ผักกูด ผักหนาม ผักชีช้าง ผักคาว ผักหนอก ผักปื้ก ผักก้าม ผักเน่า (ชะอม) ผักหวาน ผักยอดแตก อีลือก ดอกกระเจียว ผักสามใบ ผักยงฮวย และผักลั่นทม

ผักที่เกิดตามธรรมชาติในทุ่งนามีผักชีเขียว ผักหนอก จะมีมากในช่วงต้นฤดูฝน ผักที่มีมากตลอดฤดูฝน ได้แก่ ผักกาดนา ผักตบ ผักอีฮิน ผักก้านจ้อง ผักแว่น ผักพาย ผักอีแปะ และกินดิบได้เกือบหมด เว้นผักชีเขียว

เห็ดที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติมีเห็ดปลวก เห็ดโคน เห็ดหน้าเคร้า เห็ดละโงก เห็ดไข่เหือง เห็ดผึ้ง เห็ดหน้าแดง เห็ดหน้าสี และเห็ดหน้าหมุย ทานดิบไม่ได้เลยสักเห็ด และมีเฉพาะฤดูฝนเท่านั้น

เห็ดที่เกิดตามขอนไม้ ได้แก่ เห็ดบด เห็ดขาว เห็ดตีนปลวก เห็ดสนุ่น เห็ดแคน เห็ดมัน จะขึ้นตามขอนไม้ (ตาย) ไม้จิก ไม้ยัง และไม้ก่อ ฯลฯ ทานดิบไม่ได้ ชาวบ้านเขาจะนำมาแกง (นึ่งจมน้ำพริก) ผัดใส่หมู ไก่ ไข่ เห็ดที่อร่อยสุด ๆ คือ เห็ดโคน เห็ดปลวก และเห็ดหน้าเคร้า ตามลำดับ

หน่อไม้ที่มีขึ้นในป่าตามธรรมชาติ (เฉพาะฤดูฝน) คือ หน่อไม้ไผ่ ไม้ฮวก ไม้คาย ไม้บง ไม้หก ไม้ราง ไม้เอี้ย และหน่อไม้ดังกล่าวรับประทานที่สุก กล่าวคือ หน่อไม้ทุกชนิดต้องต้มให้สุกก่อนรับประทาน ให้ประกอบอาหารได้หลายอย่าง เช่น ต้มสุกจมน้ำพริก ผัดใส่หมู ไข่ ทำเป็นซूप (ซूपหน่อไม้) และทำหน่อไม้ดองเก็บไว้ได้นานๆ คนพื้นบ้านเขาแกงหน่อไม้ต้องใส่น้ำคั้นจากใบย่านาง คนโบราณบอกว่า ใบย่านางมีสารชนิดหนึ่งที่สามารถป้องกันโรคปวดข้อ-ปวดเข่าได้ นับเป็นภูมิปัญญาชาวบ้านโดยแท้

นอกจากนี้ยังมีการปลูกพืชผักพวกหอม กระเทียม ผักกาด และผักชี โดยส่วนใหญ่พืชผักเหล่านี้ชาวบ้านมักจะปลูกไว้กินเอง ไม่นิยมซื้อขาย ครอบครัวยุคหนึ่งๆ ใช้พื้นที่รืมน้ำหมันคนละ ๒๐-๓๐ ตารางวา ก็สามารถปลูกได้แล้ว หรือบางครั้งอาจอาศัยที่ดินของพี่น้องที่ติดกับลำน้ำหมันปลูก ถือเป็นการถอยที่ถอยอาศัย หากเหลือจากกินในครัวเรือนก็อาจนำไปขาย

การทำนา

คนลุ่มน้ำหมันไม่ว่าจะเป็นบ้านหนองคู บ้านเหนือ บ้านเดิน และบ้านหวนายุง ตั้งบ้านเรือนอยู่ตามลำน้ำหมัน ซึ่งเป็นที่ราบแคบๆ ดังนั้นพื้นที่ราบส่วนใหญ่จึงใช้ปลูกสร้างบ้านเรือนเป็นที่อยู่อาศัย คงเหลือที่ราบเพียงส่วนน้อยไว้สำหรับปลูกข้าวซึ่งเป็นอาหารหลัก เช่น ที่หมู่บ้านหนองคู มีทุ่งนาชื่อ นาแวงใหญ่ นาแวงน้อย หมู่บ้านเหนือ (หนองซ้อง) มีทุ่งนาชื่อ นาหนองซ้อง นาไท นาหนองดินจี่ และนาเปื่อยเลือด หมู่บ้านเดิน มีทุ่งนาชื่อ นาขี้หมู และนาคำ หมู่บ้านหวนายุง มีทุ่งนา ชื่อนายอง นาปากศอก และนาข้างน้ำ

ชาวนาผู้เป็นเจ้าของนาในแต่ละหมู่บ้านจะทำนาปีละครั้งในฤดูฝนเท่านั้น เริ่มประมาณปลายเดือนพฤษภาคมหรือต้นเดือนมิถุนายน เมื่อฝนตกจะจัดเตรียมพื้นที่แล้วลงมือหว่านกล้า เมื่อดันกล้ามีอายุครบ ๑ เดือน จึงจะถอนต้นกล้าไปปักดำในแปลงนาที่เตรียมไว้ ซึ่งจะปักดำประมาณปลายเดือนมิถุนายนถึงเดือนกรกฎาคม

การเตรียมพื้นที่นาเพื่อปักดำต้นกล้า คือการไถและคราด ส่วนมากจะเตรียมที่นาในขณะที่พื้นนามีน้ำขัง เพื่อให้การไถและคราดสะดวกขึ้น การไถการคราดนาจะใช้แรงควายและแรงคนเท่านั้น การดำนาจะมีการบอกเล่าและให้คำแนะนำที่น้องหรือชาวบ้านในหมู่บ้านเดียวกันไปช่วยปักดำ (ภาษาชาวบ้านว่า ไปเอาแ่งกัน และมีการตอบแ่งวนเวียนกันไป) เมื่อต้นข้าวเติบโตขึ้น เจ้าของนาจะต้องดูแลโดยถอนต้นหญ้าออกจากแปลงนาทางหญ้าออกจากคันนา และดูแลน้ำในนาให้มีปริมาณน้ำขังพอเหมาะอย่างสม่ำเสมอ ต้นข้าวจะตั้งท้องประมาณเดือนกันยายน ออกรวงประมาณเดือนตุลาคม และเก็บเกี่ยวประมาณเดือนพฤศจิกายน-เดือนธันวาคม การเก็บเกี่ยวและการตีข้าว และเก็บข้าวเปลือกเข้ายุ้งฉางจะใช้การเอาแ่งกันเหมือนการปักดำ (ภาษากลางเรียกว่าการลงแขกดำนาและเกี่ยวข้าว)

พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกเป็นเมล็ดพันธุ์ข้าวเหนียว (พันธุ์พื้นเมือง) เช่น ข้าวหมากปอ ข้าวหมากน้ำ ข้าวขี้ตม และข้าวเกล็ดเต่า เป็นต้น มีทั้งพันธุ์หนักและพันธุ์เบา พันธุ์หนักปลูกในนาลุ่ม มีน้ำขัง ข้าวพันธุ์ดอนปลูกในนาดอน

ส่วนผลผลิตข้าวที่ได้จะเก็บไว้กินในครัวเรือน แบ่งปันให้ญาติพี่น้อง หรือเอาไว้แลกเปลี่ยนสิ่งของอื่นๆ ที่จำเป็น เช่น แลกเกลือ แลกปลาร้า เป็นต้น จะมีการซื้อขายบ้างก็เล็กๆ น้อยๆ ส่วนข้าวเจ้าไม่นิยมปลูก ถ้าจะปลูกก็เอาไว้สำหรับทำขนมเท่านั้น ส่วนชาวบ้านที่มีที่นาลน้อยมักได้ผลผลิตข้าวกินไม่คุ้ม ปี จะปลูกข้าวไร่อีกส่วนหนึ่งเพื่อเพิ่มผลผลิตข้าวให้มีข้าวไว้กินตลอดปี

ส่วนผู้ที่ไม่มีที่นา ต้องไปหาพื้นที่ตามเชิงเขา (ไม่มีเจ้าของ) นอกหมู่บ้านเพื่อทำไร่ข้าว โดยการตัดฟันป่า โคนต้นไม้ เริ่มต้นประมาณเดือนธันวาคม-มกราคม ตัดฟันทิ้งไว้ 2-3 เดือน จึงทำการเผาไม้ที่ตัดฟันไว้ ประมาณเดือนพฤษภาคม (ต้นฤดูฝน) ก็เตรียมที่สำหรับปลูกข้าวไร่ โดยการขุดหรือถากต้นหญ้าและตอไม้เล็กๆ ที่งอกขึ้นมาหลังการเผาไร่ จนพื้นไร่เรียบหมด เมื่อฝนตกลงมาพื้นดินชุ่มพอที่จะทำหลุมปลูกข้าวไร่ได้ เจ้าของไร่ก็จะทำหลุม (เครื่องมือที่ใช้ทำหลุม เรียกว่า ลู่ง) เป็นแถวห่างกันประมาณ ๓๐-๔๐ ซม. แล้วนำเมล็ดพันธุ์ข้าวไปหยอดลงในหลุมๆ ละ ๕-๖ เมล็ด กลบหลุมป้องกันนกและหนูมากิน เมื่อต้นข้าวงอกขึ้นมาอายุ ๑-๒ เดือน จะดายหญ้าออกจากต้นข้าว (ไม่ต้องใส่ปุ๋ย) เมื่อต้นข้าวมีอายุครบกำหนดจะตั้งท้อง ออกรวง เมื่อเมล็ดข้าวแก่จะเก็บเกี่ยว นำมาเก็บไว้ในยุ้งฉาง

พันธุ์ข้าวไร่ มีทั้งพันธุ์หนักและพันธุ์เบา (พันธุ์เบาเรียกว่า “ข้าวดอ” จะได้เวลาเก็บเกี่ยวก่อนข้าวพันธุ์หนัก) พันธุ์ข้าวไร่มีข้าวปลาข้าว ข้าวขาว ข้าวเหลือง ข้าวก่ำ (ข้าวที่มีเมล็ดสีดำ) ข้าวเล็บช้าง และข้าวฮ้าว (เวลานึ่งสุกจะมีกลิ่นหอมมาก) เป็นต้น

การปลูกข้าวไร่แตกต่างจากการปลูกข้าวนา คือ ใช้เมล็ดพันธุ์ข้าวต่างกัน พื้นที่ที่ปลูกข้าวไร่เป็นที่ดอนไม่มีน้ำท่วมขัง อาศัยน้ำฝนช่วยให้ดินชุ่มชื้นเท่านั้น การปลูกใช้เมล็ดข้าวเปลือกปลูกในหลุมไม่ต้องเพาะต้นกล้า

จึงเห็นได้ว่าการทำนาในลุ่มน้ำห่มัน นับตั้งแต่บ้านนาเวียงเรื่อยมาจนถึงบ้านนาหอเรื่อยไปถึงบ้านนาซ่า มีสิ่งสำคัญอยู่อย่างหนึ่งคือ ชาวบ้านจะใช้ระหัดวิดน้ำชาสู่ไร่นา เรื่องของระหัดวิดน้ำ

ชาวบ้านจะทำเป็นแหบทุกครอบครัว อย่างสมัยก่อนจะช่วยกันทำ คล้ายๆ กับว่าลงแขก เช่น วันนี้ถ้าเป็นงานหนัก อย่างงานขึ้นโครงที่ต้องเป็นลอคตัวใหญ่ ถ้าบ้านนั้นมีลูกมีหลาน ๓-๔ คนพอทำได้ก็ทำกันเอง ถ้ามีคนเดียวต้องอาศัยญาติพี่น้องมาช่วยกัน หรือไม่เพื่อนบ้านหลายๆ คนจะมาช่วยกัน พอทำโครงเสร็จจะสานใบพัดมีความยาว ๑ เมตร และกว้าง ๔๐-๕๐ ซม. ไม้ที่ใช้ทำใบพัดจะใช้ ไม้หก ไม้หาง และไม้เหี้ยะ (ไม้ที่คล้ายไม้ไผ่เป็นปล้องที่มันบางๆ)

ปัจจุบันชาวบ้านยังคงใช้ระหัดหรือพัด ขณะที่บางบ้านอาจเปลี่ยนมาใช้เครื่องยนต์สูบลมเพราะเห็นว่าสะดวกและประหยัดเวลาแต่ต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง

จึงเห็นได้ว่า การปลูกข้าวของชาวบ้านในลุ่มน้ำห่มันจะปลูกข้าวเหนียว กินบ้าง ขายบ้าง พอเลี้ยงตัวได้ คนที่ทำนาได้ส่วนใหญ่จะมีอายุ ๔๐ ปีขึ้นไป ส่วนคนอายุน้อยกว่านี้แทบจะทำนาไม่เป็นแล้ว เปลี่ยนอาชีพไปทำงานรับจ้างใช้แรงงานกันในเมือง (กรุงเทพฯ และปริมณฑล) ปล่อยให้คนแก่เฝ้าบ้าน

การทำนาจึงมีการทำทั้งในที่นาลุ่มและที่นาดอน โดยอาศัย “พัด” หรือระหัดวิดน้ำจากลำน้ำห่มันขึ้นไปทำนา ดังที่กล่าวมาแล้ว ปัจจุบันยังมีใช้กันอยู่ สมัยก่อนยังคงใช้ควายไถนา เมื่อถึงหน้านาในราวเดือน ๕ เดือน ๖ ชาวบ้านจะใช้ควายผูกติดกับไถ ซึ่งทำมาจากไม้ที่คดงอมีรูปทรงเหมาะแก่การไถนา หลังจากไถนาเสร็จแล้วจะคราดนาเพื่อรากเศษหญ้าและทำให้ดินร่วนซุย ในช่วงเวลานี้ชาวนาจะแบ่งที่ดินไว้ ๑-๒ แปลงเพื่อหว่านกล้า เมื่อต้นกล้าอายุได้ ๑ เดือนจะถอนไปดำ หลังจากนั้น ๔-๕ เดือนจึงเก็บเกี่ยวผลผลิต และจะใช้ครกกระเดื่องตำข้าว เพราะไม่มีโรงสี ส่วนผลผลิตที่ได้จะเก็บไว้กินภายในครัวเรือน

การทำนาจะเริ่มขึ้นในช่วงฤดูทำนา (กรกฎาคม-พฤศจิกายน) ชาวบ้านใช้ควายไถนา สมัยก่อนการทำนามีการลงแขกกันหรือเอาแสมกัน สมัยก่อนหมู่บ้านต่างๆ ยังไม่มีโรงสี การตำข้าวต้องใช้แรงคน เครื่องมือที่ใช้ตำข้าวก็คือครกกระเดื่องหรือที่เรียกว่า “มอตำข้าว”

ภูมิปัญญาท้องถิ่น

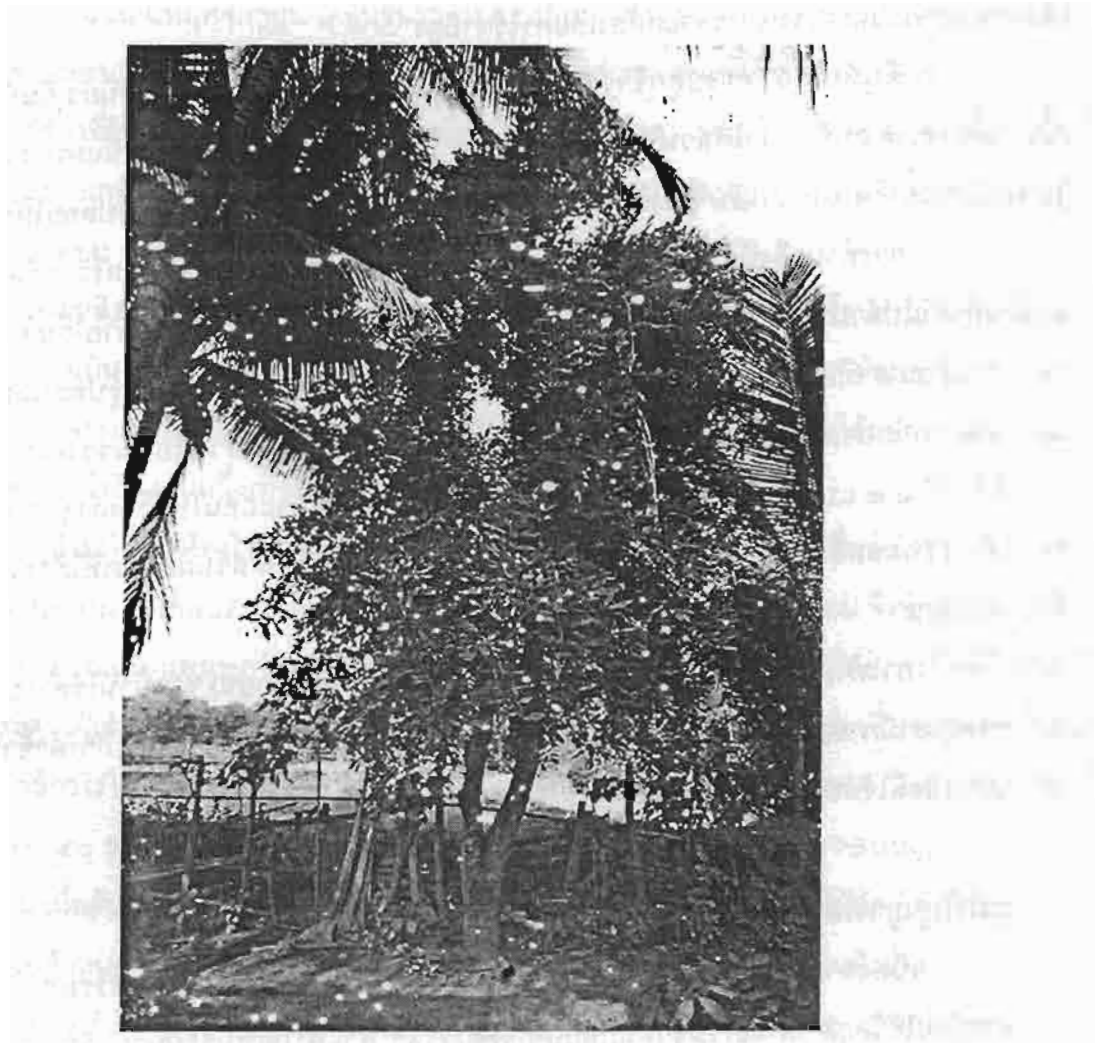
เนื่องจากพื้นที่ในเขตชุมชนลุ่มน้ำห่มันอุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพยากรธรรมชาติต่างๆ จึงทำให้ชาวบ้านใช้วัตถุดิบทางธรรมชาติที่มีอยู่โดยจัดสรรและปรุงแต่งให้เหมาะกับวิถีการดำรงชีวิตของตน ดังเห็นได้จากภูมิปัญญาท้องถิ่นต่างๆ มากมาย เช่น การทำน้ำผักสะทอน การทำหน่อไม้ดอง และเรื่องราวสำหรับอาหารพื้นบ้าน เป็นต้น

น้ำผักสะทอน

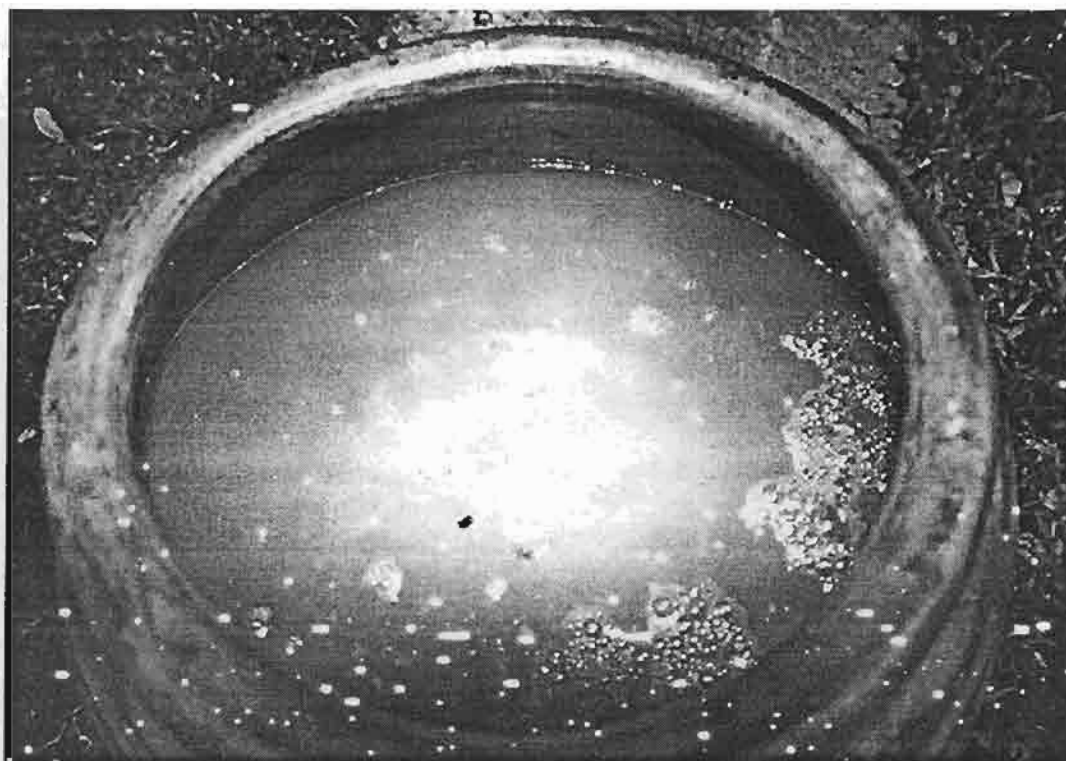
ช่วงระยะเดือน ๔ และเดือน ๕ ของทุกปี ทางหมู่บ้านจะมีการทำน้ำผักสะทอน จากใบสะทอนต้นสะทอนเป็นไม้ยืนต้นชนิดหนึ่ง ปลูกได้ตามบ้านและขึ้นเองตามป่า มีเนื้อแข็ง ต้นสูงชะรูด พอถึงเดือนสี่ใบจะร่วงหล่นจนหมด แล้วถึงแตกใบอ่อนมา ช่วงนี้ชาวบ้านก็จะขึ้นไปลิดกิ่ง คัดใบสะทอนขนาดกลาง แกกกลางอ่อน (ไม่แก่ไม่อ่อนจนเกินไป) แล้วค่อยนำใบสะทอนมาตำหรือทุบให้ละเอียด ต่อจากนั้นก็นำมา

หมักใส่ในโถงไว้ประมาณ ๒ คืน จนถึงเช้าวันที่ ๓ ให้นำเอาใบสะทอนที่หมักขึ้นมาคั้นเอาเฉพาะน้ำ ก่อนนำไปต้มในกระทะ เคี่ยวจนน้ำผักสะทอนแห้งออกมาเป็นรสชาติของน้ำผักสะทอนที่แท้จริง

ชาวบ้านจะนำน้ำผักสะทอนมาใช้ทำอาหารพื้นบ้านได้หลายอย่าง เช่น ใช้ใส่แกงอ่อม ใช้ทำแจ่วปลา กบ เขียด ใช้เป็นส่วนผสมของน้ำพริกแจ่วด่า ใช้ใส่ส้มตำ และอีกหลายๆ อย่าง ภูมิปัญญาชาวบ้านที่คนสมัยก่อนได้ทำได้คนรุ่นใหม่ฯ ได้สืบทอดและอนุรักษ์ไว้ให้หมู่บ้านต่อไปเรื่อย ๆ จนรุ่นลูกรุ่นหลานต่อไป

ต้นสะทอนที่ชาวบ้านในลุ่มน้ำห้วย จะใช้ใบอ่อนที่ผลิออกในช่วงเดือนกุมภาพันธ์-มีนาคม มาปรุงแต่งกรรมวิธีพื้นบ้าน จนได้น้ำผักสะทอนในปรุงแต่งรสชาติอาหาร จนเกิดเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น

เมื่อเริ่มหมักใบอ่อนของต้นสะทอน

เมื่อหมักค้างคืนได้ที่ สีของน้ำสะทอนจะเปลี่ยนเป็นสีเขียว